

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 23.11.2023 Kabul/Accepted: 01.01.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 19-48.

KÂZIM KARABEKİR PAŞA ve BAZI YAZARLARA GÖRE ENVER PAŞA

Hacı Ömer BUDAKⁱ

Öz

Yakın tarihimizin en çok tartışılan ve hakkında en fazla eser yazılan kişilerin başında Enver Paşa gelmektedir. Enver Paşa hem kişiliği hem de asker ve devlet adamlığı açısından son dönem Osmanlı tarihinde mühim bir yer tutmaktadır. Bu dönemde Enver Paşa'nın faaliyetleri hakkında en yakın arkadaşlarından olan Kâzım Karabekir Paşa tarafından verilen bilgiler son derece önemlidir. Nitekim her ikisi de ordunun en gözde komutanlarından olup aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde birlikte çalışmışlardır. Bu ikili, II. Meşrutiyet Dönemi öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır şubesini kurmuşlardır. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'da teşkilatlanmasında ve sonrasında iktidara gelmesinde bu ikilinin çalışmalarının önemli katkısı olmuştur. Bu süreçte, Enver Paşa devlet kademelerinde hızla yükselmeye başlarken Kâzım Karabekir Paşa ise kendisini siyasetten mümkün olduğu kadar uzak tutmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin idareyi ele almasından sonra bu ikili arasındaki ilişkiler giderek kopmaya başlamış ve aralarında belirgin fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla kökten gelen bir İttihatçı olan Kâzım Karabekir Paşa'nın bir dönem en yakın arkadaşı olan Enver Paşa hakkında verdiği bilgiler ve onunla ilgili yaptığı değerlendirmeler büyük bir önem taşımaktadır. Bu çalışmada, Enver Paşa'nın Mondros Teslimiyeti öncesinden başlayarak ölümüne kadarki süreçte yaptığı tüm faaliyetler ve kişiliğinin analizi yapılmaya çalışılmıştır. Bu değerlendirmelerde, başta en yakın arkadaşı ve sırdaşı olan Kâzım Karabekir Paşa'nın hatırat türündeki eserlerinde yer alan bilgiler referans alınmıştır. Ayrıca dönemin bizzat şahidi olan ve Enver Paşa'nın yakınındaki bazı kişi ve yazarların da Enver Paşa'ya dair gözlemlerini kaleme aldıkları eserleri de değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Milli Mücadele, İttihat ve Terakki, Kâzım Karabekir, Enver Paşa.*

Enver Pasha

According to Kâzım Karabekir Pasha and Some Authors

Abstract

Enver Pasha is one of the most discussed and written about people in our recent history. Enver Pasha holds an important place in recent Ottoman history, both in terms of his personality and his military career and statesmanship. The information given by Kâzım Karabekir Pasha, one of his closest friends, about Enver Pasha's activities during this period is extremely important. As a matter of fact, both of them were among the most popular commanders of the army and also worked together in the Committee of Union and Progress. This duo, before the second Constitutional Period, founded the Monastery branch of the Committee of Union and Progress. After the declaration of the Constitution, the work of this duo made a significant contribution to the organization of the Committee of Union and Progress in Istanbul and its subsequent coming to power. In this process, while Enver Pasha began to rise rapidly in the state ranks, Kâzım Karabekir Pasha kept himself away from politics as much as

ⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: omerbudak2371@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4244-2144.

possible. After the Committee of Union and Progress took over the administration, the relations between these two gradually began to break down and significant differences of opinion emerged between them. Therefore, the information given by Kâzım Karabekir Pasha, a deep-rooted Unionist, about Enver Pasha, his closest friend for a period, and his evaluations about him are very important. In this study, an attempt was made to analyse all the activities and personality of Enver Pasha, from before “the Mudros Surrender” until his death. In these evaluations, the information in the memoirs of Kâzım Karabekir Pasha, his closest friend and confidant, was taken as reference. In addition, the works of some people and writers who were personal witnesses of the period and close to Enver Pasha, in which they wrote their observations about Enver Pasha, were also evaluated.

Keywords: Ottoman Empire, War of Independence, Committee of Union and Progress, Kâzım Karabekir, Enver Pasha.

Structured Abstract

Enver Pasha, one of the leading statesmen of our recent history, emerged as an important figure in terms of the role he played and the critical decisions he took in the military and political developments of the last period of the Ottoman Empire. Although nearly a century has passed since his death, his military and political activities throughout his life have caused him to become one of the most discussed historical figures even today. His active role in the fate of the empire, especially during the establishment of the Committee of Union and Progress and its subsequent coming to power, caused significant changes in the Ottoman Empire and world politics. For these reasons, Enver Pasha became one of the most mentioned names in the works written about him by the Turkish public, as well as by the writers of the period and his closest friends such as Kâzım Karabekir Pasha. As a matter of fact, there are many documents, works and books about Enver Pasha created from national and international sources. The most striking of these works are the works written by Kâzım Karabekir Pasha, one of his closest friends and colleagues for a while. His attitude and evaluations about Enver Pasha are clearly reflected in the lines in the works he wrote. A similar situation is also seen in the works of writers who study the period. For this reason, the evaluations made by Kâzım Karabekir, who grew up within the Committee of Union and Progress and played an active role in the establishment of this structure, about Enver Pasha, his closest friend for a period, and the perspective of other writers on the subject are of great importance for our recent history. In this study, an attempt was made to analyze all the activities and personality of Enver Pasha, from before the Mudros Surrender until his death. In these evaluations, the information in the memoirs of Kâzım Karabekir Pasha, his closest friend and confidant, was taken as reference. In addition, the works of some people and writers who were personal witnesses of the period and close to Enver Pasha, in which they wrote their observations about Enver Pasha, were also evaluated. How Enver Pasha was evaluated is presented to the readers with paragraphs taken verbatim from the works of Kâzım Karabekir Pasha and some writers.

Kâzım Karabekir Pasha is one of the people who knew Enver Pasha best, with whom he had previously fought in the establishment of the Committee of Union and Progress and was always with him in his subsequent activities. Kâzım Karabekir himself describes this closeness and friendship in his memoirs. He stated that he had known Enver Pasha since 1905 and that they were very friendly at the beginning. This duo personally founded the Monastery branch of the Committee of Union and Progress before the Second Constitutional Period. After the declaration of the Constitutional Monarchy, they acted together and played an active role in the Committee of Union and Progress coming to power. In this process, while Enver Pasha began to rise rapidly in the state ranks, Kâzım Karabekir Pasha kept himself away from politics as much as possible. After the Committee of Union and Progress took over the administration, the relations between these two gradually began to break down and significant differences of opinion emerged between them. During this period, Enver Pasha's attempts to raid Anatolia prompted his closest friend, Kâzım Karabekir, to take some measures. Because, according to him, Enver Pasha wanted to revive the Committee of Union and Progress and was planning to establish a Bolshevik regime by getting the support of the Soviets and moving to Anatolia. However, these plans are nothing but dreams that will never come true. For these reasons, Kâzım Karabekir Pasha made the most effective struggle against Enver Pasha during the War of Independence.

After ending his relations with Enver Pasha and his friends, Kâzım Karabekir Pasha took side with the Anatolian movement and therefore with Mustafa Kemal Pasha during the War of Independence. The most important reason

for this change of attitude is the stabbing of the Anatolian movement from behind and their dreamy behavior by Enver Pasha and his friends, whom he saw as the main responsible for the Ottoman Empire's entry into the First World War. Kâzım Karabekir clearly revealed this idea in detail in his work. Kâzım Karabekir and some writers gave important information about Enver Pasha's private life as well as his political and military activities in their works. The most striking among these is the assets owned by Enver Pasha. Accordingly, it has been revealed through documents that Enver Pasha had four properties in Istanbul named Büyükdere Farm, Menekşe Farm, Cendere Gardens and Çekmece Farm, and all of them were rented. Mills and palaces are also mentioned in the letters written to Enver Pasha. Apart from these, it is also stated that Enver Pasha received a large share of the diamonds seized after the plunder of the Yıldız Palace when the Bulgarian gangs came to Istanbul with the Operation Army. Apart from these, the money and gold that Enver Pasha acquired during the time he escaped abroad and was martyred by the Russians are also given in detail with their amounts. The amount of money and gold in question is 44,848,020 marks, 3,000,000 liras, 2,045,784 gold, 320,000 rubles of gold, 1,000,000 rubles of gold (taken from the Russians by Halil Pasha and not brought to Anatolia), 3,000 gold (from Afghanistan) 3 kg. It was reflected in documents and records as gold (from Bukhara). When these gold and coins (excluding diamonds and other jewels) are compared to the budget of the Republic of Turkey at that time, it seems that they are incomparably more. Because Turkey's budget at that time was 51 million.

Giriş

1882'de İstanbul'da doğan Karabekir Paşa, 1948'de Ankara'da vefat etmiştir. 1902'de Harbiye Mektebi'ni, 1905'te Erkan-ı Harbiye Mektebi'ni birincilikle bitirdi ve Kurmay Yüzbaşı oldu. Kurmaylık stajını Manastır'da Üçüncü Ordu emrinde tamamladı. 1907'de Enver Bey (Paşa) ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır şubesini kurdu. 1909'da 31 Mart Olayı patlak verince, Hareket Ordusu'nun İkinci Tümen Kurmay Başkanı olarak isyanın bastırılmasında görev aldı. 1912'de Binbaşı rütbesiyle Balkan Savaşı'na katıldı. 1914'te yarbaylığa, 1915'te albaylığa 1918'de mirlivalığa (tuğ-tümgeneralliğe) yükseltildi. 2 Mart 1919'da Erzurum'daki 15. Kolordu Komutanlığı'na atandı ve Milli Mücadele Hareketi'ne katılan ilk komutanlardan biri oldu. Erzurum Kongresi'nin düzenlenmesinde büyük emeği geçti. Milli Mücadele Hareketi boyunca Edirne milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı olarak görev yaptı. 1920'de, Ermenilerce işgal edilen toprakları geri aldıktan sonra, 31 Ekim 1920'de ferikliğe (korgeneral) yükseltildi ve 2 Aralık 1920'de Ermenilerle Gümrü Antlaşması'nı imzaladı. Milli Mücadele başarıyla sonuçlanınca Ankara'ya geldi ve 30 Ekim 1922'den başlayarak TBMM'nin çalışmalarına katıldı. Ordudaki görevlerinden izinli sayılan asker milletvekillerinin meclis veya ordudaki görevlerinden birini seçmeleri kararlaştırılınca 24 Kasım 1924'te milletvekilliğini tercih ederek Birinci Ordu Komutanlığı'ndan ayrılmıştı. 9 Kasım 1924'te Halk Fırkası'ndan istifa ederek 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu ve bu partinin başkanlığına getirildi. Partisinin 3 Haziran 1925'te hükümetçe kapatılmasından sonra milletvekilliğini bağımsız olarak sürdürmüştür. 1926 yazında İzmir'de Atatürk'e karşı bir suikast planının ortaya çıkarılmasından sonra, ülkenin önde gelen muhalifleriyle birlikte İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı. Suikastla ilgisi görülmeyince beraat etti. 1 Mart 1927'de milletvekilliği sona erince ordu kadrosunda açığa alındı. Aynı yıl 1 Kasım'da emekliye sevk edildi. Bu tarihten başlayarak 12 yıl boyunca, İstanbul Erenköy'deki bugün müze olan köşkünde anılarını yazdı. 26 Ocak 1939'da yapılan ara seçimde yeniden İstanbul milletvekili oldu. 1946'da seçildiği TBMM başkanlığı görevindeyken Ankara'da Allah'ın rahmetine kavuştu.

Kâzım Karabekir Paşa Enver Paşa ile birlikte İttihat ve Terakki'nin Manastır şubesini kurmuşlardı. (Bu tarihlerde ne Kâzım Karabekir ne de Enver Bey, Paşa rütbesi taşımamaktadır. İkisi de yüzbaşı rütbesindedirler.)

Bilinen gerçek Enver Paşa ise Kâzım Karabekir Paşa'nın arkadaş ve sırdaş olduklarıdır. Bu noktadan hareketle Kâzım Karabekir Paşa'nın hatıratında, Enver Paşa'nın nasıl değerlendirildiği, Kâzım Karabekir Paşa'nın "İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı" adlı eserinden aynen alınan paragraflarla okuyuculara sunulmaktadır:

"Enver Paşa mütareke (Mondros) bidayetinde Kafkasya'ya gelmek arzusunda bulunmuştu. Şimdi fikirler muhtelifti. Memleketi el birliği ile batırmışlardı. İşin oluruna terk ederek Berlin'den seyrine bakmak en kolay ve en tabii bir işti. Fakat ne Enver ve ne de Cemal Paşalar senelerce sorgusuz bir amir olarak şahane yaşamışlar, hüküm sürmüşlerdi, bu kendilerinde bilinçaltı bir kuvvet yarattığından atalette uzun müddet kalamazlardı. Bundan başka türlü türlü müthiş siyasi cereyanlar bunları da elbet bulacaktı. Mesela

İngiliz siyaseti istiyordu ki daha Bolşevikler Kafkaslara inmeden evvel – mümkün olmazsa sonra da dahi- Türkiye’de maruf insanlar tarafından Bolşeviklik ilan edilsin. Bu suretle Boğazlar ve İstanbul meselesi halledilsin. Türkler imha olunsun, orada kuvvetli bir İngiliz idaresi teessüs etsin.”

... Halil Paşa’nın memleketimiz hakkındaki fikri tehlikeli bir düşünce mahsulü. Diyor ki: “İtilaf Devletleri ile uğraşmak imkânı yoktur. Şark vilayetlerinde beyhude uğraşacağımıza, Garp’ta kaç vilayet vereceklerse oraya toplanıp tutunmaya bakın” (Karabekir, 2019, s. 7-8).

Kâzım Karabekir Paşa şöyle devam etmektedir:

“Talat Paşa’nın İngilizlerle sulh yapmak için müracaat ettiğini işittim, fakat galiba cevap bile vermemişler.”

Karabekir Paşa aynı eserinin 17. sayfasında şunları yazmaktadır: “Ermenilere arazi verilmesi hakkında REDEK'in beyanatına cevabı pek fenadır. Biz Arpaçayı'na kadar olan muntıkayı yani Elviye-i Selase'yi isterken Cemal Paşa işi berbat ediyor. Heyet göndermeyi teklif ediyor. Asıl daha fena bir hareketi Halil Paşa yapıyor. Çiçerin'le mülakatında aynı bahsi kendisine söyleyen Çiçerin'e Halil Paşa Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenilere terk edilebileceğini söylemiş. Bunu Moskova'ya giden heyetimize Çiçerin söylüyor. Tabii böyle bir şey varid olmadığı söyleniyor. Heyetten İbrahim Tali Bey, Halil Paşa'ya “niçin böyle söylediniz? deyince Halil Paşa “böyle bir şey söylemedim” diyor. Çiçerin ise söylediğini yüzüne karşı söylüyor.” (Karabekir, 2019, s. 17).

Enver Paşa'nın Anadolu'ya Baskın Yapma Faaliyetleri

Kâzım Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 49-50.sayfalarında şöyle ifade edilmektedir:

“Enver Paşa’nın mektubundan şayan-ı hayret bir şey anlaşılıyor. İslamlardan ilkbahar için gönüllü Süvari Teşkilatı yapalım dediğim vakit bana eğer Polonya ile sulh olur ve Vrangal ezilirse süvari ordumuzu göndeririz dediler. Bilmem bu ordu memleketi girerse ne olur? Mamañih henüz bunun için daha vaktimiz var. Ben İtalya ve Almanya’dan silah ve cephane getirtmek yolunu bulmak için bir kere daha kısa bir müddet için oraya gidiyorum. Almanya’dan avodette belki başka bir isimle bir kere size kadar gelir, vaziyet hakkında bir nebze görüşmüş oluruz. Enver Paşa ve Halil Paşa’dan istediğim şark yolunun açılmasında muavenet temini idi. Enver Paşa muazzam işler düşünmüş, hatta Bolşevik süvari ordusunun memleketimize girmesini bile! Bunların başında kendisi mi gelecek acaba? Almanya’ya avdet ediyor sonra yine gelecek. Erzurum’daki hareketlerin Ankara’dan idare edildiği ve bunun da, Enver de dâhil olduğu halde İttihat ve Terakki Erkan’ının bizzat veya harici teşviklerle harekete geldiklerine şüphe kalmıyor. Bir taraftan Kars’a taarruz hazırlığı için her gün bizzat cephelelerden istikşaf ve kıtaatımla temas, bir taraftan Erzurum’da fena bir şekilde sokulan vaziyet ” Ankara’da hazırlandığı halde işten haber alamamaları veya bana malumat vermemeleri ve neticede Mustafa Kemal Paşa’nın Celalettin Arif ile vaziyeti ve münakaşası” üzerine bir de Enver Paşa’nın Bolşeviklerden bir ordu tedariki ile iş başına geçme arzusu gibi fena bir istikamete gitmesi hoşta gidecek bir toplanış değil. Kendisine bu nokta-i nazardan cevap verdim ve “biz ikmal-i namus için ahdettik ve sonuna kadar da devam edeceğiz. Bize Azerbaycan’ın ne müsavvat hükümeti ve ne de hal-i hazırı yardım

etmedi. Erkan-ı Harbiye reisi enişteniz Kazım Bey'i (Orbay) biçare vatana iş gördüğü bir zamanda meçhulâta nasıl göndereyim. Biz kızılardan memleketimiz için kuvvet istemiyoruz. Ermeni meselesinin halini istiyoruz. Şark yolunun açılması için her bir kuvvetin sarfı Anadolu'yu yaşatmak için lazımdır." Bu mektupta aynı zamanda bilhassa erkan-ı harp zabiti yoksuzluğunu da yazmak zaruretinde kaldım. Vatan tehlikedeysen hala İstanbul'dan çıkmayan zabitler ve bilhassa erkân-ı harplerimiz çoktur. Enver'in eniştesi Kazım ile Naim Cevat Beyler, Enver Paşa'ya mülaki olmak üzere Erzurum'a gelmişlerdi. Bunların İstanbul'dan bir yerden bu hedefi aldıkları aşikârdı.

Naim Cevat gitmekte itaatsizliğe kadar varmış ve tahriren bana şunu yazmıştı. "İcap ediyorsa nisbet-i askeriyemizi kat' ediniz" Bir Erkan-ı Harp zabitinin memleketi dâhilinde, hususiyetle Ermenilerle hal-i harpte iken bu kadar ileri gitmesi şüphesiz ki dikkati calipti. Bu zorla alıkoymaktan ne fayda hâsıl olurdu. Kazım Bey (Orbay) daha muti'di." (Karabekir, 2019, s. 49-50).

Kâzım Karabekir Paşa Enver Paşa'yı yanlış yönlendirdiğini bildiği Kuşçu Eşref'in kardeşi Hacı Sami için söz konusu eserinin 53. sayfasında şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Bu Hacı Sami Enver'i ikna ederek başladığı maceraya onu da iştirak ettirmiş ve Enver'in felaketine sebep olmuştur. Basit tahsil ve malumatı olan bu Sami'nin koca Osmanlı İmparatorluğu'nu berbat ederek memlekette firar eden bir başkumandanı işgal etmesi aynı zamanda Enver Paşa'nın da ne kadar basit düşündüğünü ve müthiş bir sukut neticesi neye saldıracığını bilemediğini gösterir. Bu husus sırasında yazılmıştır."

24

Kâzım Karabekir Paşa söz konusu eserinde Doktor İbrahim Tali Tuapse'den Ocak 1337'de gönderdiği mektuptan dolayı şunları yazmaktadır:

"Enver Paşa, Ruslar kendisine bir Müslüman ordusu verip memlekete yardım göndermezlerse, yalnızca memlekete gelerek bir fert gibi çalışmak fikrinde idi. Ruslar ordu vermeyeceklerini söylediler. Ancak kendisini pek sol tanıdıklarından Anadolu'nun İstanbul veya İtilaf ile uyuşması ihtimaline menbi kendisini Anadolu'da işbaşına geçirmek üzere teşci edecek sözler söylüyor. Müşarünileyhi İtilaf'a karşı bir alet gibi kullanmak tedbiri ile oyalıyorlar. Yoksa ciddi bir iş verecekleri me'mul değildi.

Bahattin Şakir Bey'i Bakü'den Almanya'ya gitmek üzere Moskova'da buldum. Ben Anadolu'ya gidip bir görüp tekrar Bakü'ye döneceğim diyordu. Anadolu'ya gitmeye hiç lüzum yok, görülecek bir şey de yok. Mümkün olan her şey yapılıyor ve herkes çalışıyor, lüzum olursa sizden muavenet ve hizmet rica ederler cevabını verdim.

Halil Paşa ve Bahattin Şakir Bey de Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesine muhalif görünüyorsa da diğer taraftan da Anadolu'ya girmesini belki teşvik edenler oluyor." (Karabekir, 2019, s. 77-78).

Yukarıdaki paragraflardan da anlaşılıyor ki Enver Paşa Anadolu'ya adı İslam olan bir ordu ile girmek için Ruslarla görüşmeler yapmaktadır. Eğer Ruslar kabul etmiş olsalardı Enver Paşa sonu felaket olacak bu macerayı kaçırmazdı.

Kâzım Karabekir Paşa devamında şöyle yazmaktadır:

"Şarkta Ardahan ve Artvin'i de işgal etmiştik. 16 Mart'ta Moskova Muahedenamesi de imzalandığından artık bütün kuvvetlerimizle Yunanlılarla uğraşılacaktı. Vatan ve

milletimiz için büyük bir güzel talih eseridir ki şark hareketimiz olurken, Garpta Yunanlılar atıl kalmışlardı. Bu günlerde faaliyete başladılar. İbrahim Tali Bey'in mektubu Gerçi Moskova Muahedenamesi'nden evvel yazılmış fakat muahedeye rağmen Bolşevikler Enver oyunundan feragat edecekler midir? Şarktaki kuvvetlerin garbe naklinden sonra Enver bir kuvvetle memlekete dalarsa ne olacak? Bütün emeklerimiz berhava olmayacak mı? Derhal arkasından Bolşevik kıt'aları gelmeyecek mi? Zaten garbimizde işgal altında, felaket pek müthiş olacak. Tedbir olarak düşündüklerimizi "z" maddesinde yazdım. Küçük Talat ve Hacı Sami'nin bu maksatla geldiklerine şüphe kalmıyor. Hususiyetle Talat yeni bir tarz-ı mesai bulunduğunu söylüyordu.

16 Nisan'da gelen malumatta Ankara Hükümeti'nin iddia ettiği rüesayı memleketten çıkarmaya karar verdiğini ve Trabzon'a gelmiş bulunan Halil Paşa ve saireyi de bu meyanda çıkardığını öğrendim. Halil Paşa hayli zamandır verdiğim direktif dâhilinde çalışıyordu. Buna hürmeten dâhilde ikametine müsaadeyi kefaletimle istedim. Müsaade aldım Fakat Halil Paşa Batum'da kalmayı tercih etti."

Kâzım Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 82. ve 83. sayfalarında Türkiye'de Komünizmin hayata geçirilmesi için Enver Paşa ve Bolşeviklerin iş birliği konusunda şu bilgileri vermektedir:

"Halk ile hükümet arasındaki ikiliği ref ile halkın kendi işini kendi görmesi zaman-ı sulhte ordunun milis haline ifrağı icap ederse bazı hidamet için iş orduları halinde ahalinin seferber edilmesi askerle halkın hukuk-i siyasiye itibarıyla aynı derecede bulunması, arazilerin köylülere dağıtılması ve fazla hasılat için Şura çiftliklerini tesisi, serbesti-i vicdanın Türkiye'nin siyaset-i diniyesinde daima nazar-ı itibara alınması hutut-i esasiye bu kadardır. Yani Rusların ilk Bolşevizim ilan ettikleri programdır ki Rusya'ya da hercümerce götürmüş ve kanlı mevaddından sarf-i nazar etmeye ve kuvvetli ordu tutmaya mecbur olmuşlardır".

"İşbu program Anadolu'ya girmeye başlamıştır. Trabzon'da Küçük Talat, Ankara'da Nail ve sair bu gibi zevatin bu işlere kanal olduğu zannolunuyor. Anlaşıyor ki maksada varmak için hükümeti halk eline vererek inhilale uğratacaklar ve orduyu milis yapacağız diye dağıtacaklar. Badehu külliyetli para ile Enver Paşa'ya çapulculardan mürekkep bir kızılordu teşkil ettireceklerdir..."

Memleket için esaslı birçok menafii temin etmeden ve mukadderat-ı milleti idare edenlere haber vermeden harbe girdi. Kuvvetimizi israf etmemekliğimizi ve Almanların bir gün harpten çekiliverirlerse bizim mevcudiyet muharebesi yapmak mecburiyetinde kalacağımızı, hazinemizin Anadolu'ya atılmasına, para ve kuvvetimizin israf edilmeyerek tedafii vaziyetlerde kalmaklığımızı ve bilhassa vatan haricine kuvvet çıkarmamasını rica edenleri muhitinden (bulunduğu yerden) uzaklara atarak Almanlar hesabına bila merhamet İran'a, Mısır'a, Galiçya'ya saldırırken mukadderat-ı milletle alakadar olanlarla istişareye bile ehemmiyet vermedi. Neticede memleketi parasız, fabrikasız, teşkilatsız, bütün menabii kurumuş bir halde bırakıp kaçan ve şimdi de Rusların elinde vatanın bakiye-i izamını kemirmeye teşebbüs eden, orduyu milis yapmak gibi cinayetleri irtikaba başvuran Enver'den hükümetimiz hesap sormalı ve neşrettiği programı millet nazarında çürüterek Enver'in şahsiyet-i maneviyesini bitirmelidir. Tecrübesiz ve emeksizce Türkiye'de diktatörlük yapan Enver'in serbest kalır ve imkan bulursa aynı mevki bir dakika olsun işgale koşacağı ve bunu temin için her kuvvetten istifade edeceği anlaşılıyor.

Etrafımızda her devlet askeri teşkilatlarını tezyit ederken Türkiye için milis ordusunun sözünün ne azim cinayet olduğunu Enver de bilir, fakat vakti ile saadet ve saltanatlar içinde yaşayan tufeyliler bugünkü mütevazı hallere kanaat getirmeyerek saadet-i maziyelerinin bakiye-i mestisini tatmak için Enver'i iş başına gelmeye teşvik ediyor, bir taraftan da Bolşevikler ve bilhassa Karahan, Türkiye'nin yeni prensiplerinin de serdari diyerek Enver'i oynatıyor. Enver şahsını yükseltenlere karşı çok zayıftır ve çabuk aldanır Bolşevikler Mustafa Suphi ve emsali ile yapamadığı Anadolu Kızıl İnkılabını Enver Paşa ve rüfekaı vasıtası ile yaptırmaya çalışacaklar ve bittabii akabinde hakimiyeti kendi ellerine alarak inkılap yapanları da imha edeceklerdir Nitekim Ermenistan'da vaka aynen olmuştur” (Karabekir, 2019, s. 82-83).

“Enver vakti ile Almanlara dayandığı gibi Rus kuvveti ile de cebren memlekete girmeye uzun müddet çalışmış, muvaffak olamamıştır. İslam İhtilal Cemiyeti namı ile hafi bir teşkilat tevsi ederek orduyu ele almak fikrini takip ettiği anlaşılıyor. Bunlar tabii şark ordumuzdan başlarlar. Bizim Garp Cephesindeki hareketimiz çok imtidat edebileceğinden Şark'ta Ruslar dahi uzun müddet serbest kalırlar. Hasılı İttihatçılar, Ruslar, Erzurum'un mahut müfsitleri her biri başka maksat için Şark Ordumuza hücum edeceklerdir” (Karabekir, 2019, s. 111).

Kâzım Karabekir Paşa'nın Garp Cephesi komutanı İsmet Paşa'ya yazdıkları şöyledir:

“Şükrü, Enver'in yaveri idi. Lazistan'a gelmesi de şüphesiz Enver ile irtibat içindi. Emir altında sıkılan bu zat Enver'in vücudu ile nelere malik olmaz. Şayan- emniyet değildir. Enver'le irtibatı vardır. Rıza saftır. Şükrü tarafından ifsat edilebilir. Şarktan gelen Miralay Halit Bey'e karşı da teyakkuz lazımdır. Şükrü'yü vakti ile Lazistan'a teşkilat yapmaya saik olan sebep ve zat kim idi” (Karabekir, 2019, s. 112).

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal'in Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya Enver Paşa ile ilgili yazdıkları ise şöyledir:

“Enver Paşa'nın 14 Mayıs 1337'de Fuat Paşa'ya Rusya dâhilinde seyahat edeceğim dedikten sonra maksat ve istikamet-i harekâtı meçhul bir seyahate çıktığı bildirilmektedir. Bu zatın karşımıza gelmesi veyahut tebdil-i nam ve kıyafet ederek Anadolu'ya girmeye teşebbüsü varid-i hatırdır” (Karabekir, 2019, s. 113).

Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın telgraf makinesi başında Fevzi Çakmak Paşa ile söyleşi:

“... Şarkta Kızıllar harben maksada pek varamazlar. Azim zayıyata bedel belki arazi kazanırlar fakat kaybedecekleri daha çok olur. Bizim en zayıf yerimiz Artvin ve sahilidir. Batum'da bol para ile ve İslam askeri ile teşkilata başlayan Ruslar en müessir olarak Enver'den bu muntıkada istifade ederler ve halkçılık teşkilatını orada tamamladıktan sonra Lazistan ve Trabzon'a kol salarlar. Tarafımızdan tedbirler alınıyor. Bilhassa Acara ve Batum'da Enver'in programını izahla Bolşevik olduğunu dinden çıkararak kadınların erkeklerle birlikte açık gezeceklerini halka anlatarak hissiyat-ı diniyeleri tahrik olunuyor. Fakat hükümetimiz mesaide bendenize muavenet etmezse cephemiz sol cenahı felce uğrayabilir. Mesela Enver'in yaveri Şükrü'yü bazı zabitlerle Teşkilat-ı Mahsus'a yapmak üzere Lazistan'a vakti ile gönderildiği halde hiç haberim olmamıştı. Keza Küçük Talat'ı Trabzon'da Müdafaa-i Hukuk Merkezi'ne külliyele maaşla aza kaydettirip bu merkez

İttihat ve Terakki haline kalbedildiği halde valilerin sebebi azil ve nasbından haberdar edilmedim.

... Programının memleketi vuracağı felaket tahlil edilmelidir. Enver ve rüfekasının sonuna kadar felaketi milletten saklayarak ve hazinelerimizi Anadolu'ya millet eline atmayabedel düşmanca teslim ve ele geçirdikleri parayı alarak kaçtıklarını ve memleketi başsız, teşkilatsız bıraktıklarını bir zamanlar Almanlarla şimdi de Ruslardan külliyetli para alarak harap vatanın başına El Fatiha levhası yazmakla meşgul olduklarını düşkünlükten dört tarafı mamur bir hayata yükselenlerin yine o hayata kavuşmak için her vicdansızlığı yapacağı beşer için değişmez bir kaide olduğunu herkese gazeteler anlatmalıdır. Bundan başka Bolşeviklik lafta kaldığını ve her milletin kendi hayatı ile meşgul olduğunu ve Bolşevikler girdiği yerleri silip süpürerek Rusya'ya taşıdıklarını bilmeyen kalmamalıdır. Bolşeviklik insanlığı mesut edecek olsaydı kendi arzusu ile başka bir millet de Bolşevik olurdu. Rusya'nın eski aksamı olan Kafkasya'ya bile silah kuvvetiyle ve hayli kan dökerek Bolşeviklik değil Bolşeviklerin ordusu girmiştir. Ruslar bile memleketlerini bir yangın yerine çeviren Bolşevik programına lanet etmişler ve birçok tadilat yapmışlardır. Rusları mahveden ilk programın ismini halkçılık denerek Ermeni Karahan tarafından Enver'in eline tutuşturulmuş ve cepleri altınla doldurularak ortaya atılmıştır. Enver mazesinin ihtişamı ile halinin sefaleti arasında hummalı bir adam gibi hezeyan halindedir" (Karabekir, 2019, s. 115-116).

Kâzım Karabekir Paşa'nın zata mahsus olarak yazdığı yazının bir bölümü şöyledir:

"Bolşeviklerle sulh akdetmemize rağmen onlar boş oturmuyorlar. Tek durmuyorlardı. Türk Komünistlerinin tezyid-i faaliyet ettikleri haberleri geliyordu. Baha Sait, Mustafa Suphi gibi oralara vaktiyle gönderilenlerden istifade ediyorlardı. Bir taraftan da Enver'i teşci ediyorlardı. En mühim cereyanlar sahillerde ve Batum merkezinden idare olunuyordu. Trabzon'da kayıkçılar kâhyası şehrin ticaret ve hariçte münasebatında en mühim amildi, evvelce de İttihatçılarla çalışmış şimdi de faaliyette bulunduğu haberleri geliyordu. Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa da bu hususta malumat veriyordu."

Devamında Kâzım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya konu ile ilgili bilgi verirken henüz Komünizmin Rusya dışında herhangi bir ülkede kabul edilmediğini de bildirmektedir (Karabekir, 2019, s. 120).

Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermeni Karahan'ın Enver Paşa'yı Anadolu'ya gönderme faaliyetleri ile ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir:

"Mutemed ve mevşuk malumata nazaran Sovyet Rusya Hariciye Komiserliği müsteşarı, Komünist rüesasından Ermeni Karahan'ın Enver Paşa'yı Anadolu'ya göndererek bir hercümerc zuhuruna ve bundan bilistifade memleketimizde Bolşevizm inkılâbının vukuuan var kuvveti ile çalıştığı ve Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin'in de İngilizlerle bir sulh ihtimaline karşı Enver'in Anadolu'da inkılap yapması için muavenet ve müzaheret-i vasiada bulunduğu anlaşılmıştır.

Bu maksatla Komünizm ve Bolşevizm'in Rusya'yı hal-i harap ve perişaniye sokan ilk müfrit esaslarını ihtiva etmek üzere Enver Paşa ve rüfekası tarafından tertip edilen seksen beş maddelik programın ismine Halk Şuralar Fırkası namı verilerek Anadolu'ya gönderilmeye başlandığı elde edilen nüsha-i asliyeleri ile sabit olmuştur Bu programın en elim mevadından bazıları şunlardır:

"Erkek ile kadın arasında hiçbir fark kabul etmeyecek bir tarz-ı mesai temini suretiyle yeni bir hayat-ı içtimaiye temin eylemek, karye, nahiyeye, kaza ve vilayette idare-i mahalliyelerin mahalli şura heyetlerine terki ve idare-i merkezîyedeki bilcümle teşkilatın da şuralar esasatına müstenit olması zaman-ı sulhde ordunun milis haline ifrağı bilcümle memurlar, polis jandarma o günkü kuvveti elinde bulunduran fırka-i galibenin vasıta-i cebir ve tahakkümü olduğundan adliye memuriyetleri de dahil olduğu halde ahaliye kendi memurlarını intihap etmek hakkının verilmesi ve bilcümle memurin-i mülkiye, ilmiye ve askeriyenin müntehap ve müntehip olmaması halk ile hükümet arasındaki ikiliği ref ile halkın kendi işini kendi görmesi zabitle efradın hukuk-i siyasiye itibariyle aynı derecede bulunması arazinin köylülere taksimi, serbest-i vicdanın Türkiye'nin siyaseti vecibesinde daima nazarı itibara alınmasıdır. Maksat vazıhtır, hükümeti halk eline vererek inhilale uğratacaklar, orduyu milis yapacağız diye dağıtacaklar, nihayet külliyetli para ile Enver Paşa'ya çapulculardan mürekkep bir kızıl ordu teşkil edeceklerdir. Millet ve memleket için hayat mücadelesinin ilk devrelerindeki şeciye ve kıymetini sarayların muhit-i fesadında bozan Enver Paşa kabus-i hırs ve şöhretle milleti Harb-i Umumi'nin felaket aver avakıbına sürükledikten sonra memleketi parasız, fabrikasız, teşkilatsız bütün menabii kurumuş bir halde bırakıp kaçmış, şimdi de Rusların elinde vatanın bakiyye-izamını kemirmeye teşebbüs eden ve orduyu milis yapmak gibi cinnetlere kapılan bir alet-i işer ve fesat olmuştur. Bütün dünya devletleri beka-yı hayat ve selametleri için teşkilat-ı askeriye üyelerini tezyit ederken Türkiye için milis ordusu sözünün ne azim bir cinayet olduğunu Şüphesiz Enver de bilir" (Karabekir, 2019, s. 120-122).

Kâzım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya zata mahsus olarak şunları yazmaktadır: 12/6/1337

"Enver Paşa hududumuz haricinde kaldıkça faaliyetlerinden ümit edilen tehlikenin zaman ve mahiyeti daima meçhul bulunacak ve bu yüzden en mühim ve buhranlı anlarda emrivakilerle karşılaşmak bir mecburiyet halini alacaktır. Hülâsaa-i müतालaam Enver'in bir an evvel ele geçirilmesidir.

Zaten gerek yazdığı mektuplarda bizzat Enver ve gerek temasta bulunanlarla taraftarları kendisinin Anadolu'ya gelmeyi ve bir fert olarak çalışmayı arzu ettiğini bildiriyorlar. Bundan istifade ve daha münasip vesileler ilave ederek mutemet bir zatın Enver'in nezdine gönderilmesi ve bu suretle hükümetimiz tarafından Anadolu'ya davet edilmesi maksadın teminine hadim olur kanaatindeyim. Bu hususta tespit buyrulmazsa bile Enver'ce de şayan-u hürmet ve itibar olan bir zatın i'zâmı ile Enver ile temas hâsil edilmiş ve hudut haricindeki mevki ve faaliyetlerinden muntazaman haberdar olmamızın temin kılınması pek lüzumludur."

Kâzım Karabekir Paşa'nın göndermiş olduğu bilgi ve düşüncelere Genelkurmay Başkanı Vekili Fevzi Paşa şu cevabı vermiştir:

"Enver Paşa'nın harekâtını yakından takip etmek üzere Moskova sefreti ateşemiliteri Saffet Bey memur edilmiştir. Mumâileyh Enver Paşa'nın faaliyeti hakkında alacağı malumatı bize ve aynı zamanda zat-ı devletlerine bildirecektir." 15/6/1337

Kâzım Karabekir Paşa şu bilgileri vermektedir:

"Yunanlıların Sakarya taarruzu esnasında Bolşevikler'in mağlubiyetimizi düşünerek Enver'den istifade ile bir iş yapmak istediklerini zannediyordum. Çünkü Enver Paşa

Batum'a gelmiş faaliyet ve intizardadır. Fakat Garp ordumuzun her gün takviye olunmakta bulunduğundan mağlup olması ihtimali yok gibidir. Hususiyetle herhangi bir mevzide muvaffak olmazsa müdafaa edilecek yerlerimiz pek çoktur. Rus konsolosuna da bunu anlattım ve Enver'in Batum'da tutulmasının Bolşeviklere karşı olan samimiyetimizi sarsmakta olduğunu söyledim. Derhal Moskova'ya yazdı. Sakarya Zaferi'nin kazanılması neticesi 12 Eylül gün ve gecesi bütün Şark'ta şenlikler yaptırıldı. Kars ve Sarıkamış gibi cephe kıtaat ve karargâhının bulunduğu yerlerde daha fevkalade tesit ettirmiştik. Artık Enver'le rol oynamak mümkün olmayacağını Bolşeviklerin de anladığı görülüyordu. Bunu 20 Eylül'de Moskova Antlaşması'nın musaddak nüshalarını Kars'a getiren heyetten ve 26'da sulh muahedesi tanzimi için Kars'a gelen Moskova ve Kars heyetlerinin tavrı ve sözlerinden anlıyordum."

13. Fırka Kumandanı Seyfi Bey'in beyanatı şöyledir:

"Batum'da İttihat ve Terakki merkez-i umumisi namuna faaliyete başlayan Halil, Nazım, Talat yine Kahya'ya aynı mühürle gönderilen mektup artık Enver Paşa etrafındaki faaliyetin açığa vurduğunu, İttihat ve Terakki ricalinin memleketin bu vaziyetinde fırkacılık zihniyeti ile bir mukaddeme yaparak işe başladıklarını ilan ve Ankara hükümet ve meclisine de vaziyetlerini gösteriyorlar.

Mektuptan anlaşıldığına göre Ankara'da lazımı gibi bir kuvvet hazırlamışlar. Enver Paşa Trabzon'dan gönüllülerle garba gidecek, ondan sonrası kolay, Enver'in bugünkü haleti ruhiyesini 26 Mayıs'ta Mustafa Kemal ve Fevzi Paşalara yazmışım. Muhakkak bir delilik yapacak fakat nerede belli değil. Sakarya muzafferiyeti herhalde Anadolu'dan ümidini kesmiş olsa gerek."

24/10/1337 tarihinde Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürünün yazdığı mektup şu şekildedir:

"Bu mektup Enver Paşa'nın lehinde ve Ankara'nın aleyhinde mufassal bir mektup. Bazı şayan-ı dikkat noktaları var. Fakat ne olursa olsun memleketimiz için artık Enver Paşa zarardan başka bir şey yapamaz. Çünkü Harb-i Umumi'ye körü körüne atılan ve bütün muzaffer bir cihanın nefret ve husumetini kazandığı gibi halkımızın haklı olarak nefretini kazanmıştır.

Birçok lütfunu görenler tabii bir günde iş başına kendisini getirmek isterler, fakat bu hedef olur mu? Biz ise mümkün olduğu kadar İtilaf Devletlerini daha doğrusu milletlerini iğzab etmeden müstevli Ermeni ve Yunan kuvvetlerini de temizleyerek istiklalimizi kurtarmaya uğraşıyoruz..."

Kâzım Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 166. sayfasında dile getirdiği endişeleri şöyledir:

"... Nereden idare edildiğini kestiremediğim aleyhtar cereyanla birbirimize itimatsızlık olursa iktisa peyda eder ve bunca zamandan beri istiklalimizi muhafaza için döktüğümüz kanları heder edebilir. Kuvvetli bir hükümetle iş görülecek bir zamanda yine Envercilik devrine alet olmak isteyenler nazarında irfan ve ehliyetleriyle tutamadıkları mevkileri çetecilikle iktisaba çalışanlardır."

Kâzım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa ile aralarında nifak çıkarmak isteyenlerle ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Daha görülecek işlerimiz varken bana karşı Mustafa Kemal Paşa'da şüpheler uyanarak aleyhimdeki propagandaları teshil ve belki de icap ederse neticenin ne olacağını kendisine de açıkça yazdım. Gelen cevabı vaziyeti samimi idare edeceğini gösteriyor. Ardahan mebusu Hilmi Bey gibi mülahım yüzbaşı rütbesinden İttihat ve Terakki merkez-i umumiliğine sıçrayarak milletin başına geçen Enver, Talat ve Cemal gibi tecrübesiz ve bir devlet idaresi için muktezi malumatı haizi olmayan insanları mütemadi poppoflayarak delice sergüzeştilere saldıran insanların yine harici telkinlerle yeni bir delilik yapmaları gayet tabii idi.

Bunlar Mustafa Kemal Paşa'ya ahlaksız diye hücum ediyorlardı. İstiklal Harbindeki fikir ve icraatını ve selabet-i ahlakiyemi gördükleri ve eskiden de bildikleri için bana karşı söyleyecek bir şey bulamıyorlardı... Cemal Paşa'nın şuursuz hareketi ile divan-ı harbi örfi'nin hakkındaki elim kararını imha ederek beni bugün vatanın en buhranlı zamanında iş görmeye muvaffak etti. Bunun için hala da severim ve hürmetim vardır. Fakat bugün onun memleketimize gelmesi dâhili ve harici felaketlere sebep olacaktır. Bunun için mani olmak vazifemdir. İstiklal Harbindeki rolümü bilen hariç, Mustafa Kemal'e hücum ederken Karabekir'i de ayırt edecek değildir. İşte Mustafa Kemal Paşa'ya ahlaksızlığı kulp takanlar bana da bir laf! bulmuşlar... Ta ki Enver gelsin ve her şey mahvolup gitsin!.. Enver'in faaliyetini Ruslar gibi Alman gazeteleri de alkışlıyorlar. Almanlar tabiatıyla Türklerin ve İslam âleminin Bolşeviklerden kuvvet alarak Fransız ve İngilizlerle sonuna kadar müsademe etmesini isterler..."

Kâzım Karabekir Paşa ile fırka kumandanı Sami Bey'in telgraf makinesi başında Enver Paşa hakkındaki konuşmaları şu şekildedir:

"Bugün Batum'a vapur vardır. Hilmi Bey'in benden kurye vesikası istemiş olduğunu arz etmiştim. Oyalamak emrini infaz için üç beş saat gaybubet (gizlemek) üzere şimdi Sürmene'ye gidiyorum. Vesikasız gitmeye azmederse men edilmesi lüzumunu vilayete yazdığım gibi şayet polis müessir olmazsa tetkik-i hüviyetçe müdahale edilerek herhalde men edilmesi için lazım gelen emirleri verdim. Hilmi Bey burada pek yüksek perdeden valiye, Müdafaa-i Hukuk azasına ve saireye Enver'i istediğimiz zaman buraya getirip oturtabiliriz şeklinde atıp tutuyor. Bunun bu Moskova seferine mani olunmazsa bu muhitte Envercilik yeniden ve bu sefer daha kuvvetli başlayacaktır. Bunun ve bu gibilerin bu nevi seyahatlerini muzır (yaramaz) addediyorum."

Yukarıdaki telgraf haberleşmesinden de anlaşılacağı gibi İttihat ve Terakki taraftarları Enver Paşa'yı Batum'dan Türkiye'ye getirtip Milli Mücadele'yi tehlikeye atacakları gibi kendilerine de mevki ve mallar edinmenin peşindeler. Kısaca anlaşılması gereken şudur. Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Milli Mücadeleyi verenler 7 cephede mücadele etmişlerdir. (Fransızlarla Çukurova'da, İngilizlerle Antep, Urfa, Maraş kısaca Çukurova'da, İtalyanlarla Akdeniz'de, Konya'da, Isparta ve Burdur bölgelerinde, Ermenilerle doğuda, Yunanlılarla Eskişehir dâhil olmak üzere Batı Anadolu'da (İngiliz destekli) bütün bunlar yetmiyormuş gibi İtilaf devletleri ile işbirliği içerisinde olan padişah ve İstanbul Hükümeti ve taraftarları ile Ayrıca Enver Paşa ve İttihat Terakkicilerle) doğrusu hiç kimse Atatürk ve arkadaşlarının yerinde olmak istemezdi diye düşünüyorum. Ancak göz ardı ettiğimiz Yüce Allah'ın bu milletin yok olmasını istemediğidir.

Kâzım Karabekir Paşa söz konusu eserinin 182. sayfasında Enver Paşa ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Bu malumattan bütün kararların Berlin'de tekerrüz ettirildiği şayan-ı dikkattir. Bundan başka Enver Paşa Türkiye'nin hali hazır hükümetine karşı hareket-i askeriyeye hazırlanmak sırası gelmiştir" diye Halil Paşa'ya mektup yazdığı haberi de geldi. Bunun üzerine vaziyeti nasıl gördüğümü Ankara'ya yazdım."

Kâzım Karabekir Paşa söz konusu eserinin 187. sayfasında ise şu bilgileri vermektedir:

"Trabzon Müdafaa-i Hukuk Reisi Ahmet Efendi'nin de İttihatçılarla teşrik-i mesaide olduğu haber alınmıştı. Kahya'nın takibi, Hilmi Bey'in hadisesi gibi meseleler bir araya toplanınca kendini gösterdi. Bir taraftan bana mektupla, diğer taraftan da BMM'ne telgraf çekerek Trabzon'daki askeri idareden şikâyet ediyor."

Kâzım Karabekir Paşa, Enver taraftarları ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Bunun Hilmi Bey'in tesiri ile yapıldığı aşıkardır. Bu zata daha 1335 senesi bidayetinde Trabzon'a geldiğim zaman memleketi nasıl kurtarmak mümkün olduğunu belediye izah ettiğim zaman benden ayrılmayacağına söz verenlerden birisidir. Fakat gerek vaziyetin müşkil safhaları ve gerekse Envercilik cereyanı bunları da bozdu. Gizli çalışmaya, istiklal mücadelemize bazen menfi vaziyet almaya kadar sürüklemiştir. Bunlara ait muhaberat merbuttur. Kahya vasıtasıyla bir taraftan Enver'e yataklık hazırlanıyor, bir taraftan bu adam Santa'daki Efkalidi çetesiyle temas ve ona müzaharet ediyor."

Kâzım Karabekir Paşa, Enver Paşa'nın en büyük destekçisi ve organizatörü Trabzon'da yaşayan Kahya'nın Trabzon'da zorunlu ikametiyile ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Nihayet Kahya hükümete teslim oldu. Hükümet evvela bu işte alakadarları Sivas'a göndermeyi emretmişti. Dâhiliye vekaleti Kahya'nın aş'arı ahire kadar Trabzon'da kalmasını emretti..." (Karabekir, 2019, s. 207).

İttihat Terakki mensuplarının davranışları ile ilgili Mustafa Kemal Atatürk, Şark Cephesi Komutanlığına şu bilgileri iletmiştir:

"Elyevm mezunen daire-i imtihanabiyesinde bulunan Erzurum mebusu Necati Bey'in arkadaşlarından Muş'ta müstahdem iken tekaüt edilen ve elyevm Erzurum'da mukim bulunan jandarma yüzbaşılığında mütekeait Küçük Kazım namındaki şahıs Enver Paşa ile bi'l vasıta temasta bulunduğu ve evvelce İttihat ve Terakki kulüplerine kaydedilmiş olan nüfuzlu Kürtleri tespit etmekte bulunduğu istihbar kılınmıştır. Bu babda istihlal kılınacak malumat iş'arı" (Karabekir, 2019, s. 211).

Kâzım Karabekir Paşa Enver Paşa ve taraftarlarının yapacakları olumsuz faaliyetlerle ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Eoraktan birçok şey anlayacağız. Toplanan malumat şunlardı: 17.11.1337'de Moskova sefirimiz Ali Fuat Paşa yazmıştı ki Cemal Paşa 17 Teşrinisani'de Berlin'e hareket edecektir. Buhara'daki Enver'e yazdığıma nazaran Doktor Nazım ve Bedri Bey Buhara'ya Enver nezdine hareket edecekleri ve Halil ve Küçük Talat'ı behemehal Moskova'ya avdet ettirecekleri ve Moskova'dan Berlin'e giderek orada yeniden bir kongre akdiyle her şeyden evvel Enver ve rüfekaşının Anadolu işlerine adem-i müdahaleleri temin edecekler.

Kânunuevvel 1337'de Erkan-ı Harbiye-i reisi Fevzi bildiriyor: Harrington Enver Paşa'ya tevdi edilmek üzere bir takım evrak gönderiyor, mukaddema yaverlik etmiş gözleri şehla, gözlüklü Hakkı isminde bir zabitin elde edildiği ve bunun Batum'da bulunup Halil Paşa'nın adamı olduğu Londra'ya bildirilmiş, İstanbul muhafızı yaveri Topçu Yüzbaşı İsmail Hakkı olduğu tespit olundu. 12 Kanunuevvel 1337'de 13. fırka bildiriyor: Doktor Nazım Buhara da Enver de Ali nam-ı müstearıyla Buhara ve Türkistan'da dolaşmakta Afganistan'ın Enver'e 3000 Buhara'nın da 3 kilo külçe altın hediye ettiği, Batum ve Bakü'deki Türk Komünist merkezlerinin Bolşevikler tarafından set ve yerlerinin alındığı.

Gelen şifreleri Ankara'ya da bildirdim. Suretleri de geldi. Enver Paşa ve arkadaşlarının İstiklal Harekâtı için bunca emeklerle teşkil ettiğimiz Ankara Hükümeti'ni arkadan vurmak üzere ne kadar uğraştıkları hayretle görülüyor. Şimdiye kadarki didişmelerimiz olmasaydı ihtimal onlarda muvaffak olur, fakat istiklal mücadelesi felaketli bir şekle girerdi. Zahiren Erzurum da bir halk hükümeti teşkil etmekten başlayan teşebbüsün arkasında gizlenen felaketin nikabı düşmüştü. 25 Kânunuevvel 1336'da Halil Paşa Rize'de Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey tarafından bana haber verilmeksizin gönüllü teşkilatına başlayan Enver Paşa'nın yaveri Şükrü Bey'le şifreli muharebeye başlıyor. 5 Kânunusani 1336'daise Enver Paşa Ali imzasıyla Halil Paşa ve saireye yazıyor ve Şükrü, Eşref, Nail vesaire ile teşkilat yapılması tavsiye olunuyor! 25 Kânunuevvel 1336'da dahi Trabzon merkezine leffen mektup gönderiyor, diyor. 1337 senesi faaliyet artırıyor. Trabzon'dan Kahya Halil Paşa'ya 21 Mayıs 1337 tarihiyle teşkilat yaptıklarını yazıyor. 4 Kânunusani 1921 Halil Paşa Enver'e yazıyor. Emrinizle Moskova'ya geldim. Birkaç süvari fırkasının itası hayli mühim siyasi ve askeri meseledir. 12 Kânunusani 1921 Halil Paşa Enver'e Karahan'ın fikrini yazıyor. Enver Mustafa Kemal'den daha büyük bir inat ve vatanperverlikle arzu edilen hedefi elde eylemesi muvafık olur. İşte bu hususa karar verebilmesi için de Paşanın Moskova'da bulunması faydalı olur.

15 Kânunusani 1921 Enver Halil'e yazıyor. Anadolu'ya geçmekliğim arzusu her taraftan davet haberleriyle teyyüt ediyor.

26 Temmuz'da İslam İhtilali Cemiyeti İttihadiyesi mührü üzerinde Ali imzasıyla Halil Paşa'ya Trabzon heyet-i merkeziyesine gönderilecek emanetten bahs olunuyor. Aynı tarihte mektupta Cemiyeti İttihat ve Terakki namını vermek muvafık deniyor.

Bu kabil bir sürü muhaberat. Mühim bir tanesi de Halil Paşa'nın Trabzon'da tevaris (yoldaş) konsül Bekirof'a mektubudur. Teşkilat merkezini Batum'a naklediyorum diyerek kurye istemesidir.

Bütün bunlar okunduktan sonra Ankara'da erkan-ı harbiye reisi İsmet Bey'in 1336 senesinde bana dahi haber vermeden Enver'in yaveri Şükrü'ye Rize'ye teşkilata memur etmesi hakikaten şayan-ı hayrettir. İşin bu kadar ilerlemiş bir zamanda Ardahan mebusu Hilmi Bey'in eline bir mektup verilerek Moskova'ya Enver'in nezdine gönderilmesi ve yine bana haber verilmemesi de oldukça garip bir vaziyettir. Bu Enver hikâyesi bir cilt kitap oldu. Yalnız Türk evlatlarına değil bütün insan evlatlarına ibret alacakları bir tarih kitabı... Halil Paşa pekala bize karşı samimi çehre gösterip Enver'in arzu ve emirlerini yapmıştır. O zaman muvaffak olsalardı memleketin felaketine sebep olanlardan biri de kendi olacaktı. Şimdi artık Enver Paşa- şüphe yok ki İngilizlerin teşvikiyle - Bolşeviklerle harbe giriştiğinden Halil Paşa'nın vaziyeti berbatlaşmıştı. Bir taklib-i hükümet hem de İstiklal mücadelesi esnasında ve Bolşevik kuvvetlerinden istiane dahi olunacak müthiş bir cinayetti.

Bu vesaiiki imha etmeyerek aynen konsoloshanemize tevdi de bir hadisedir. Bu kendimi affettirmek için olduğu takdir edilmezse de vatanını tahammül edemeyeceği bir sarsıntı ile batırmak için ne marifetler yaptıklarını millete ve tarih huzuruna tevdi etmek nokta-i nazarından nazarında iyi bir şey yapmıştır. Yalnız hala Moskova'ya gitmesi ve orada Doktor Nazım'ın Enver'e riyaset ettiği merkezde bulunması şayan-ı nazardır. Moskova sefiriyle de bu husustaki muhaberemiz şunlardır:

Moskova'da 24 Kânunuevvel'de in'ikad eden kongrede Lenin'in nutku şayan-ı dikkattir. İngiliz ve İtalyanların Bakü'yü kurtarma teşebbüsünden bahsediyor. Nutuk merbuttur. Buhara hakkındaki atideki rapor da şayan-ı dikkattir. Enver Paşa'nın Berlin'de bulunan ailesine Rusların aleyhine hareket edeceğini yazması pek gariptir. Herhalde bu işten sultan değil sultan vasıtasıyla alakadarlar olduğuna şüphe yoktur.-Rapor merbut- Moskova sefaretinden gelen malumatta Enver Paşa teşkilatı mensuplarını Rusların memleketten ihraç ettikleri bildirildi. Artık Enver Paşa tarihi de son sayfasını yazıyordu."

Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 218. sayfasında şu bilgiler verilmektedir:

"Enver'den Halil Paşa'ya 15 Kanunusani 1920 tarihli mektuptan, Anadolu benim oraya azimetimi mucip bir şekil almıştır. Her taraftan gelen davet haberleriyle teyyül ediyor. Anadolu'ya girmek üzere Rusya Müslümanlarından bir kıt'a teşkil etmek isterim. Kumanda sırf bana ait olacaktır. Ruslar bu kuvveti bana ilkbaharda verecekler mi yoksa vermeyecekler mi vermezlerse ve para göndermek istemiyorlarsa ben İtalya tarikiyle gitmek istiyorum. Senin Türkistan işi ne oldu? Naim Cevat zabıt getirdi mi ayda verecekleri altın parayı veriyorlar mı yoksa seni de aldattı mı? İstanbul'daki merkezden aldığımız kâğıtta birçok zabıt emrimize göre harekete amadedir. Fakat para istemiyorlar. Azerbaycanlılardan aldığımız istikrazdan daha sekiz yüz bin mark alacağımız var. Verip vermediklerini yazarsın. Ali'ye ve Sami'ye Anadolu'dan ve sair yerlerden ne kadar mektup gelmişse hepsini senin cevabınla hemen gönderirsin. Ruslar telifatımı kabul etmiyorsa Sami'yi mektubunla beraber bana Berlin'e gönder. Buradan gidilecekse kendisi işime yarar" (Karabekir, 2019, s. 218).

Kâzım Karabekir Paşa Enver Paşa'nın Berlin'den yazdığı mektupta şu bilgileri vermektedir:

"Halil Paşa'ya Berlin'den gönderdiği 28 Kanunusani 1921 mektubundan bir fıkra aynen Şükrü'ye yazdığım talimatta memleket dâhilinde doğrudan doğruya bize merbut arkadaşlar arasında bir parti teşkilatı yapmak ve büyük teşkilatı müsellaah bir şekilde icabında memlekette vaziyete hâkim olacak şekilde hazırlamaktır. Ben şimdi Talat Paşa ile çalışıyorsam da artık bir emirle kendi etrafımda toplanacak olanların aleti gibi değil belki icabında kendi vaziyetimize hâkim olacak bir şekilde ati için hazırlanmamız taraftarıyım..." (Karabekir, 2019, s. 219).

"Halil Paşa'nın Trabzon Teşkilat-ı Mahsus'a Kumandanı Şükrü Bey'e gönderdiği 25 Kânunuevvel 1336 mektubundan bir fıkra aynen: Paşanın son mektubunda teşkilatımızın sürat-i mümkün ile tevsi emir ve tebliğ olunuyordu. Para meselesine bakmadan her türlü imkân ve mesaide bulunacağımızdan eminim" (Karabekir, 2019, s. 219).

"Halil Paşa'nın hududumuza iltica vak'asına sebep olan Enver'in Anadolu'ya harekât-ı askeriye icrası zamanının hulul ettiğiinden bahis son mektubu Halil Paşa'nın yanında

kalmıştır. Bu mühim mektubun elde edilmesini Tiflis ve Batum şebenderlerine yazdım” (Karabekir, 2019, s. 220).

diyor Kâzım Karabekir Paşa.

Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 220. sayfasında 13.Fırka Kumandanı Sami Sabit Bey'in verdiği bilgiler şu şekildedir:

“... Enver'in arz ettiğim yedi mektubu, Halil Paşa'nın Karahanlı halen ehemmiyeti olmayan bazı muhaberati şu evrakın şöylece tetkikinden hâsıl olan mütalaam şudur: Enver Paşa bidayette Rus Kızıl süvarilerinden bir kısım kuvvetle Anadolu'ya muavenet kastı ve binnetice mevki-i iktidara gelmek emeliyle hareket etmiştir. Ruslar buna muvafakat etmeyince bu emelini şimdilik dâhilde yapılacak teşkilatı takviye etmek üzere istikbale bırakmıştır. Hilmi Bey'in arz ettiğim ifadati da bu mütalaayı takviye edecek mahiyettedir. Enver Paşa Cemal Paşa'yı istirkaba başlamıştır. Ve nazarını şimdilik harice atfetmiştir. Dâhildeki teşkilatlarında esas olduğu anlaşılan Trabzon heyet-i merkezîyesine çok ehemmiyet verilmektedir. Buradaki teşkilatın bir kısım azasını Kahyanın mektubundan öğrendik...” (Karabekir, 2019, s. 220).

Enver Paşa'nın Batum'da bulunduğu tarihlerde şu gelişmeler olmuştur:

“Enver Paşa, Batum'da bulunduğu zaman, Türkiye'ye geçmek arzusunda olduğu halde, Türkiye'de mevcut teşkilatlarının hiçbirisi Enver Paşa'yı istemediği ve kendisi de Enver Paşa'yı fikren haris ve muhalif bulduğu ve Batum'da tanzim ve imza ve bu suretini hükümete ve cepheye irsal ettikleri beyannameyi ve halkçılık efkar ve programını maske ve basamak ittihaz ederek şahsi hurs ve emellerini temin ve istihsale çalıştığını anladığı için Enver Paşa'nın Türkiye'ye geçmesine muhalefet eylediği ve bu sebeple müşarünileyhin Batum'dan dargın bir halde ayrıldığını söyledi....” (Karabekir, 2019, s. 228).

Kâzım Karabekir Paşa'nın “İstiklal Harbi'nde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı” adlı eserinde “Ali” mahlası ile Enver Paşa, Halil Paşa, Sami ile diye başlayıp Berlin'den 5 Kanunusani 1920'de yazdığı mektubunda aşağıdaki ifadeleri kullanmaktadır:

“İzzet Paşa idaresinde Salih ve Kemal Beylerden mürekkep bir heyet anlaşmak üzere Ankara'ya gitti. Bildiğin gibi şimdiki Tevfik Paşa kabinesinde İzzet Paşa Dâhiliye Nazarıdır. Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmak üzeredirler. İtalyanlar ve Fransızlar Sevr muahedesinde bahis ile İzmir ve Trakya'nın bize verilmesi taraftarıdırlar. İngilizler henüz bu hususta vakit var diyorlarmış. Mamafih onlarda biraz tadile yanaşmaktadırlar. Ben burada silah için hemen hiçbir şey yapmaya muvaffak olamadım. Çünkü para meselesini salladılar. Ziya Bey devam edecektir.”

Enver Paşa Ali mahlası ile şöyle devam etmektedir:

“Belki yakında tekrar Moskova'ya döneceğim ve bu suretle ihtimal ilkbaharda Anadolu'ya bir hareket için hazırlanacağım. Yani eğer Ruslar kuvvet verirse -Müslüman olmak şartıyla- bununla Yunan cephesine yardım etmek fikrindeyim. Eğer olmazsa bu Moskova'da yalnız oturmaktan başka bir şey yapmayacaksam o halde belki Anadolu'ya mütenekkiren gidip arkadaşlarla birlikte çalışırım. Şimdilik ne olacak sizin Taşkent'teki vaziyetinize dair bir malumat almadım. Mamafih Moskova'ya gelince herhalde anlaşırız. Sizden sonra Ziya Bey de Moskova'dan Berlin'e geldi. Böylece yalnız Ali Bey Moskova'da kalmış. Bence biriniz mutlaka Moskova'da kalmalısınız. Bu suretle hemen bütün işler

durakladı. Eğer Taşkent'teki vaziyet müsait ise Halil hemen Moskova'ya gelir de orada merkezde kalır, beni beklerse çok iyi olacaktır. Ve pek lazımdır. Gelen mekatibi okur ve icabını idare eder. Ben her halde Anadolu'da Şükriü, Şeref, Nail vesaire ile bize mahsus bir teşkilat vücuda getirilmesi lüzumu kanaatindeyim" (Karabekir, 2019, s. 332).

Berlin'den Ali ismiyle Enver Paşa'nın Halil Paşa'ya yazdığı mektup şu şekilde ifade edilmektedir:

"Kardeşim Halil;

Tabii Moskova'ya gelmek ve orada intizar etmek üzere yazdığım telgraftı almışsındır. Moskova'da yapılacak işler şundan ibarettir. Eski memalik-i Osmaniye'nin confederation şeklinde ipkısı lazımdır. Bu hususta Emir Faysal ve sair zevat-ı mes'ule ile hemfikiriz. Anadolu ile İstanbul arasındaki müzakerat neticesi bu maksadın husul bulacağına kani değilim. Çünkü İngiltere buna bir türlü razı olmayacaktır. Binaenaleyh bu ümniyenin husulü için ilkbaharda bir kuvvet ile Anadolu'ya geçmek icap edecektir. Rusların ilkbaharda hareket etmek üzere ve sırf benim kumandam altında olmak üzere birkaç süvari fırkası verecekler mi? Ya bizim tarafımızdan teşkile muvafakat edecekler mi? Bu fırkalar tabii İslamlardan mürekkep olacak, eğer böyle bir kuvvet ile Anadolu'ya geçmek kabil ise bizzat Moskova'ya gelerek oradan gideyim. Eğer vaktiyle olduğu gibi bu kabil olmayacaksa veyahut Rus kumandasında bir kuvvet göndermek fikrinde iseler burada benim emrimde çalışacak arkadaşların arasına girerek faaliyette bulunmak üzere buradan Anadolu'ya hareket edeceğim. Çünkü Moskova'dan oraya gitmek pek müteassır olacaktır. Bundan katiyen Ruslarla kat-i münasebet manası çıkarılmamalıdır. Sırf benim şahsım, Moskova'da propaganda işiyle meşgul olmaya gayr-i müsait olduğundan neş'et etmektedir. O vakit sen Moskova'da kalır ve bu işlerle meşgul olursun. Ziya Bey gelince tabii mahall-i memuriyetinize avdet edersiniz. O Moskova'da kalır, bunlara Moskova'da Troçki ve Sklanski ve Çiçerin Karahan ile uzun uzadıya konuşarak bir cevap alır ve işi tahriri bir tarzda tespit edersin. Ve eğer bu teklifi kabul ediyorlarsa yine aynı vasıta ile yani Alman Hellifer Ziya Bey'e hitaben "avdet et" diye bir telgraf çekersin ve sur'at-i mümkin ile de bir mektup gönderirsin. Eğer kabul etmiyorlarsa "lüzum yoktur" diye telgraf çekersin. Fakat herhalde mufassal mektubu da hemen göndermeyi unutma. Bundan şimdiki halde Sami'den başka kimseye bir şey söyleme. Şurada tekrar ediyorum ki Ruslarla beraber çalışacağız ve bundan katiyyen kat-ı münasebet manası çıkmasın. Arkadaşlarımız yine Rusya'da kalacaklardır. Bu sırf benim şahsım içindir. Müessir olabilmek için Anadolu'da herhalde çalışmak lazım geleceği kanaatindeyim..." (Karabekir, 2019, s. 143-144).

Enver Paşa'nın yazdığı mektuptan anlaşıldığı üzere Almanya'da bulunan Enver Paşa'nın gerekirse Rusya'ya gelebileceği, Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun idari şeklinin eskisi gibi Konfederasyon şeklinde olması gerekmektedir. Ayrıca Anadolu ile İstanbul arasındaki görüşmelerin olumsuz neticeleneceğini belirtirken sebep olarak ise İngiltere'yi işaret etmektedir. Bu durum sonucu ilkbaharda bir kuvvet ile Anadolu'ya geçmek icap edecektir. Rusların ilkbaharda hareket etmek üzere ve sırf benim kumandam altında olmak üzere birkaç süvari fırkası verecekler mi? Ya bizim tarafımızdan teşkile muvafakat edecekler mi? Görüldüğü gibi Enver Paşa tamamen kendi kontrolünde olan ordu ile Anadolu'ya geçmek istiyor ve bunu ancak sağlayabileceğini bildiriyor. Bir başka tarihte (28 Kânunusani 1921) Enver Paşa'nın Berlin'den Halil Paşa'ya yazdığı mektupta şu ifadeler yer almaktadır:

"İki Gözüm Halil

Üç numaralı mektubunu aldım. Ben gerek Anadolu'dan ve gerekse İstanbul'dan ve senden aldığı haberlere göre herhalde bir kere Moskova'ya gelmeyi muvafık buldum. Ben bir haftaya kadar Vorofski ile belki görüşeceğim, olmazsa Ziya Bey'e bırakırım üç-beş yüz bin mark şu Azerbaycanlıların parasından baki kalan kısım olacaktır. Bunu alınca kısmen elimizde ihtiyat olmak üzere ve kısmen de Berlin, İstanbul merkezi vesaire için sarfedilmek üzere saklayacağım. Dün Karahan'a bir mektup yazdım. Bunda bizim Azerbaycanlılar istikrazından sana iki yüz bin çar rublesi vermesini yazdım ve bu kâğıdı sana gönderdim. Mamafih pek rica ederim bu parayı hemen sarfetme. Çünkü ben gelirsem işler için elimizde şimdilik yegâne para o kalacaktır. Şükrü'ye yazdığım talimatta memleket dahilinde bize merbut (bağlı) arkadaşlar arasında bir parti teşkilatı yapmak ve bu teşkilatı müsellâh bir şekilde icabında memlekette vaziyete hakim olacak şekilde hazırlamaktır. Ben şimdi Talat Paşa ile çalışıyorsam da artık biz öyle kendi etrafında toplanacak olanların aleti gibi değil, belki icabında kendi vaz'ımıza hakim olacak bir şekilde ati (gelecek) için hazırlanmamız taraftarıyım. Bu maksatla İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı teşkilatını doğrudan kendi elimizde bulunduruyorum. İstanbul'da teşkilat da yaptık. (Kurduk anlamında)... Sami'ye lütfen hemen süratle benim Rusya'ya geçtiğimi ve kendisinin artık memlekette kalarak dediği teşkilatı yapmalarını ve bana vaziyet hakkında Moskova'ya malumat vermelerini ve benim süratle ve ne vakit Anadolu'ya geçmem muvafık olacağı hakkındaki mütalaalarını (değerlendirme) yazmalarını bildiriniz.

Karahan'a istedikleri malumatı alıp bildireceğim. Çatalca hattındaordugahta bulunan Kazaklar arasında ihtilal çıkaran zabıtlarını kestiklerini ve bunun üzerine Fransızlar tarafından gönderilen siyahiler tarafından isyanın bastırıldığını haber aldık.

Karahan'daniki yüz elli bin ruble alınca bundan elli bin rubleyi Şükrü'ye gönder...

Ankara'nın Londra vekilleri yoktur. Fakat şimdi Sev Muahadesi tadilatı meselesinin halli Londra'ya nakledildiğinden herhalde Londra'ya vekil göndereceklerdir.

İngilizlerin Şark'takiâmâli hakkında Almanların bildiklerini öğrenip bildireceğiz."

Görüldüğü gibi Enver Paşa'nın Halil Paşa'ya gönderdiği mektupta, Anadolu'dan, İstanbul'dan ve Halil Paşa'dan almış olduğu ikna bilgilerine cevap olarak Moskova'ya geleceğini ve Azerbaycanlılardan gelen paradan bir miktar ellerinde kalabileceğini ve bu kalan paraların İstanbul'daki faaliyetleri için kullanacaklarını söylemektedir.

"Ayrıca Şükrü'ye yazdım doğrudan doğruya bize bağlı arkadaşlar arasında bir parti teşkilatı kurmak ve ikna edilmeyecek şekilde memlekette vaziyete hâkim olacak şekilde hazırlamaktır. Bundan sonra kimsenin aleti gibi değil icabında kendi hesabımıza gelecek için hazırlanmamız taraftarıyım..."

Karahan'dan (Ermeni asıllı SSCB ikinci sıradaki adamı) iki yüz elli binruble alınca bundanelli bin rubleyi Şükrü'ye gönder.

Ankara'nın Londra vekilleri yoktur. Bu cümle çok önemli çünkü merhum Mustafa Kemal Atatürk'ü yıpratmak için İngilizlerle anlaşlı ifadeleri ve Lozan'da tavizler verildi vs gibi. Ancak bunların hiçbiri doğru değil."

Ayrıca Enver Paşa'nın Azerbaycanlılardan almış oldukları yüklü miktardaki paralarla birlikte Karahan'dan 250.000 ruble alınacağını bildirerek bu paranın elli bin rublenin Şükrü'ye

verilmesini emretmektedir. Ayrıca Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 207-215-216 ve 217. sayfalarında Enver Paşa'ya Afganistan'dan 3000 altın, Buhara'nın ise 3 kilo altın verdikleri belirtilmektedir. Ayrıca Enver Paşa yurt dışına kaçarken Padişah Vahdettin tarafından Mustafa Kemal'e verildiği söylenen 40.000 (kırk bin) altında Enver Paşa'yaverilmiş ancak altınların Enver Paşa'ya verildiği Cemal, Talat ve Enver Paşa arasındaki paylaşımda ortaya çıkmıştır. (Hatta Enver Paşa'nın söz konusu padişahın verdiği 40000 altının çok az bir kısmını Talat ve Cemal Paşa'ya verdiğini dolayısıyla aralarında tartışmaların olduğu bilinmektedir).

Enver Paşa, Cemal ve Talat Paşa'yı çok az miktarda altın vererek kalan kısmını kendisi kullanmıştır.

Kâzım Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 280. sayfasında şu tespitler yapılmıştır:

"Erzurum'da halk hükümeti tesisi için uğraşan Mithat, Trabzon'daki Kahya ve Müdafaa-i Hukuklarınbu husustaki hassasiyet ve faaliyeti hep Enver'in Anadolu'ya getirilmesini temin için olduğu artık gün gibi aşikar oldu. Heyet-i tahkikiyenin tahkikatı da bunu meydana koydu. Trabzon'da "Bozuk Parti" diye bir cemiyet-i hafiye dahi yapmışlar. Merbut evraktan bu hususlar daha iyi anlaşılacaktır.Enver'i memlekete sokmak arzusu haricin işidir.Vaziyetimize nazaran işin ne büyük tehlikelere yol açacağı meydanda ikenhurs ve paranın ne kadar vatandaşı kör ve seyrettiğini ibretle seyretmelidir".

Enver Paşa'nın Son Günlerindeki Gelişmeler

"Enver Paşa ölümünden üç gün önce ağlamış ve demiş ki «Başıma bu belayı Hacı Sami sardı, son tarihimi lekelediler. Benim için ölmekten başka çare yok!" ve son günü tek başına Ruslara karşı yürümüştü. İlk kurşun Enver paşayı kalbinden vurdu...

Enver Paşa Türkistan'a gittikten sonra, iki defa vefat haberi çıktı. İkisi de tekzip edildi. Enver Paşa'nın filhakika ölmüş olduğunu resmen ilk defa söyleyen adam Çiçerin'dir. Bu Hariciye NazırıLozan'dan Türk gazetecilerine Enver Paşa'nın 4 Ağustos'ta vurulduğunu ve cesedinin teşhis edildiğini ilan etmekle bu maceranın artık ilelebet nihayet bulunduğunu anlatmış oldu. Filhakika Enver Paşa Ağustos'un 4'ünde Kurban Bayramı'nın ikinci günü ölmüş ve naaşüki gün meçhul bir dağın üstünde kalmıştı... Osmanlı tarihinin son devirlerindeki rollerine bizzat şahit olduğumuz bu emsalsiz maceraperestin hayatının son safhalarını okuyucularımız şüphesiz merakla okuyacaklardır".

Enver Paşa ve Batum Kongresi

"Sakarya hezimetini ile neticelenen son Yunan taarruzu başladığı esnada Enver Paşa Batum'da idi. Milli hareketin başlangıcından beri birçok defalar Anadolu'ya girmek teşebbüsünde bulunan fakat teşebbüsleri her vakit reddedilen eski Genelkurmay Başkanı ordumuzun Kütahya ve Eskişehir ricatini haber alınca dahilde tekrar iş başına geçmek için en münasip fırsatın hulul ettiği zannında bulundu.

Ve bu şahsi davasına daha ciddi bir mahiyet verebilmek üzere Batum'da arkadaşlarından ve yaranından mürekkep bir kongreyi içtimaa davet etti. Hatta birtakım hazırlıklarda bulunmak üzere meşhur «Hacı Sami» Trabzon'a gitti. Enver Paşa'nın teşebbüsüne kongreyi teşkil edenlerin pek azı taraftar idiler. İki hizip henüz münakaşa halindeyken Batum'a Sakarya muzafferiyetihaberi geldi. Bu haber üzerine Enver Paşa ümitsizliğe düştü ve Trabzon'da bulunan Hacı Sami'ye de haber göndererek avdet etmesini bildirdi..."

Enver Paşa'nın Son Harekâtı

"Enver Paşa kendisinin bu şerait altında Anadolu'ya gidemeyeceğini anlayınca Batum'dan yanında Hacı Sami Kuşçu Eşref'in kardeşi ve Halil Paşa'nın yaveri Muhittin Efendilerle birlikte Buhara'ya Cemal Paşa'yamülhaki olmaya gidiyor. Halbuki Cemal Paşa daha evvel hareket ettiğinden görüşemiyorlar. Hacı Sami Batum'da Enver'e bir teklifte bulunuyor. "Kuvvetsiz Türkiye'ye girilmez, Türkistan'a gidelim orada mühim teşkilatımız var. Büyük kuvvetlerle Kafkasya'ya döneriz. Anadolu'ya da hâkim oluruz. "Enver Paşa eli boş durmadan ise bu fikre kapılıyor. Fakat Buhara ve Türkistan'da Bolşevikler'in Türklere karşı mezalimini gördüğü gibi birçok teşvikler karşısında dahi kalarak nihayet Ruslarla mücadeleye giriyor ve 4 Ağustos 1338 Kurban Bayramı'nın birinci günü şayan-ihayret bir tesadüf HarbiUmumiye sebep olduğu Karadeniz hadisesi günü bir mitralyöz kurşununun kalbine isabetiyle şehit oluyor. Bu husustakitafsilatı yanında bulunan Muhittin Efendi'den not alınmıştır" (Karabekir, 2019, s. 292).

"Enver Paşa'yı Asya macerasına sevk eden en büyük âmil Hacı Sami'dir. Hacı Sami Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkistan'a gitmişti...

Hacı Sami Enver Paşa'ya dedi ki:

"Benim Türkistan'da teşkilatım var. Beraber oraya gideriz. Kuvvetlendikten sonra Kafkasya üzerine yürürüz ve o vakit Anadolu da söz dinler.

Sergüzeştisiz kalan Enver Paşa, Hacı Sami'nin bu teklifine bütün gönlü ile kapıldı. Batum'dan Taşkent'e doğru yola çıktılar.

Bu arada Afganistan'da teşkilatla uğraşan Cemal Paşa o esnada Rusya'ya gitmek üzere idi. Yolda Enver Paşa'nın Taşkent'e gitmek üzere olduğunu işitti. Enver Paşa'ya haber göndererek kendisinin yola çıktığını ve Enver Paşa'nın kendisiyle görüşmeden herhangi bir işe başlamasın. Fakat Enver Paşa, Cemal Paşa ile görüşmeden Taşkent'e gitti.

Enver Paşa, Hacı Sami ve birkaç maiyeti ile beraber Taşkent'e gelir gelmez bazı Türk ve Türkmen gençleri ve memleket rüesasıyla birlikte harekete geçmek için müzakereye girişti. Bu gençler ve rüesa hemen müttefikan böyle bir hareketin o esnada memleket ve halk için zararlı olacağını söylediler ve "sizde kaybolursunuz" dediler.

Taşkent'te bazı Türk zabıtları vardı. Ekserisi Rusya'da esir iken, Rus ihtilalinden sonra kâh münferid, kâh müşterek teşebbüslere başvuran bu zabıtlarımız o vakit Bolşevik kıtaatının başında idiler. Enver Paşa bu zabıtları kendi etrafında toplamak istedi. Kimi kabul, kimi reddetti.

Enver Paşa bu muhiti kendi arkasından yürütmek imkânı olmadığını gördü ve bir gün Hacı Sami, Muhittin ve diğer birkaç kişiyle beraber av bahanesi ile Taşkent'ten savuştu" (Karabekir, 2019, s. 292-298).

Lika İbrahim Kabilesi ile Enver Paşa Arasında Yaşananlar

"Lika İbrahim Buhara hududunda gayet kuvvetli bir kabilenin reisi idi. Enver Paşa maiyetiyle beraber bu reisin yanına gitti... O sırada Buhara'da üç cereyan vardı.

1. Bolşevik gençler
2. Müstakil Buhara taraftarları
3. Firari Emir'in taraftarı muhafazakârlar

... Lika İbrahim bu üçüncü cereyanın en kuvvetli şahsiyetlerindendi. Enver Paşa kabilenin merkezine gidince İbrahim: Siz de teceddütperversiniz! diye kendisini ve yanındakileri esir aldı ve muhafaza altına koydu. Hepsini soydu, paralarını, silahlarını zapt etti.

Enver Paşa uzun müddet Buhara-Türkistan hududunda esaret hayatı geçirdi. Bir aralık "Biz esiriz, bizi kurtarınız" mealinde Afganistan emirlerine bir mektup göndermeye muvaffak oldular. Emir mektubu alınca, Kabil'de oturan eski Buhara Emiri nezdinde teşebbüste bulundu ve bu emir kendi taraftarı olan Lika İbrahim'e bir mektup yazarak şefaat etti ve Enver arkadaşları ile beraber tekrar hürriyete kavuştu" (Karabekir, 2019, s. 298).

Bu arada ortalarda kuvvetli bir reis daha vardı.

"Alişan! Enver Paşa bu sefer Alişan'ın yanına gitti ve Ruslara karşı isyan etmek hususundaki niyetlerini ona anlattı. Enver Paşa Alişan'ı macerasına iştirak etmeye muvaffak oldu.

Enver Paşa Alişan kuvvetler ile beraber Dervaz taraflarında Rusların bir iki mevziine taarruz etti ve harbi başladı... Ruslar Enver Paşa'nın müsademelerini bu nazarla gördüler. Fakat bilahare hareketin başında Enver Paşa'nın bulunduğunu haber alınca tahşidata başladılar... Enver Paşa'nın ilk muvaffakiyetleri Rusların zaafı yüzündendi. Ruslar bir müddet sonra kati harekette bulunmaya karar verdiler.

Enver Paşa Buhara'dan çıkarken Buhara reisicumhuru ile Harbiye nazırını da beraberine aldı. Ruslarla vuku bulan şiddetli bir muhaberede rüesa iki kısma ayrıldılar. Buhara Emiri Hacı Sami ve Buhara Harbiye nazırı bir tarafta, Enver Paşa diğer tarafta idi.

Maiyetlerinde bulunan kuvvetler başlarındakilerin bu inkisamını ve mağlubiyeti görür görmez derhal yağmaya başladılar. Hacı Sami "her şey bitti" diye yeise düşerek Afganistan'a döndü.

Enver Paşa birkaç Türk zabıt ve neferi ile yalnız başına kaldı" (Karabekir, 2019, s. 299).

"Hacı Sami, Buhara Emiri ve Harbiye Nazırı beraberce Afganistan'a geldiler. Bunlar Afganistan'da teşkilat yapmak ve daha büyük teşebbüslere girişmek emelinde idiler. Hatta Hint hududundaki kabilelerden yüz, yüz elli kişilik bir müfreze teşkil ettiler, bu müfreze esareten kurtulmuş gurbette perişan ve kimsesiz kalmış Türk nefer ve zabıtlarından de bazıları iştirak etti. Hacı Sami ve taraftarları Afgan emirini de iknaa çalışmakta idiler. Emire karşı bilhassa Cemal Paşa aleyhine propaganda yapıyorlardı. Fakat emirden ve halktan mukavemet gördüler... Bu esnada Enver Paşa da Hacı Sami'ye haber yolladı, dedi ki:

"Benim yanımda hiç kimse yok, orada siyaset yapma, buraya gel ve çalışalım." Fakat Hacı Sami Kabil'den ayrılmıyordu. Bu sırada Ruslar Enver Paşa'nın küçük kuvvetini büsbütün tazyik etmeye başladılar" (Karabekir, 2019, s. 299-300).

Enver Paşa'nın son günü için Kâzım Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinde şu bilgiler verilmektedir:

"Enver Paşa o sırada anlıyor ki teşebbüs ettiği işte muvaffak olmak imkânsızdır. Birdenbire teessüre kapılıyor, yanındakilere diyor ki:

"Beni Hacı Sami aldattı, buralara getirdi. Sekiz senelik teşkilatım var dedi. Ona inandım, geldim. Bir şey yapamayacağımızı anlıyorum. Ne yapsam? Almanya'ya mı döneyim? Afganistan'a mı gideyim?"

Nihayet Dervaz taraflarında Ruslar, kati taarruzları ile Enver Paşa'yı pek ziyade sıkıştırdılar. Emrah Paşa son müsademedden üç gün evvel ağlamıştı. Ve yine son zamanlarda kendini yalnız bırakan Hacı Sami'den şikâyet ederek diyordu ki:

"Bu belayı benim başıma o sardı, son tarihimi lekelediler. Ölmekten başka çarem yok"

Kurban bayramının ikinci günü idi. Rus taarruzu en kati safhasında bulunuyordu.

Enver Paşa'nın mahiyetinde bin ile bin beş yüz kişi vardı. Harp şiddetlenince bunların hepsi kaçıp dağıldılar. Enver Paşa'nın yanında ancak bir iki arkadaşı ve birkaç Anadolu Türk neferi kaldı...

Enver Paşa yerden başını kaldırıp vaziyeti gördüğü zaman yüzü sert ve ekşi bir hal almıştı.

Ve Enver Paşa o zaman birdenbire ayağa kalkarak senelerden beri taklide özendiğini söyledikleri Napolyon'un Waterloo'da aradığı kurşunu arar gibi göğsünü Ruslara çevirerek yürümeye başladı ve hayatında Napolyon'un hiçbir hüsn-i taliine uğramayan Enver Paşa bu sefer ondan mes'ut çıktı.

Enver Paşa düşman hatlarına doğru yürümeye başlayınca bir makineli tüfek sesi duyuldu, biri kalbine olmak üzere Enver Paşa'ya beş kurşun isabet etti ve bi-ruh (cansız) yere düştü... Ruslar mevzii işgal ettikleri, vakit Enver Paşa'yı tanımadılar. Zira üstünde bir nefer esvabı vardı ve sakalı bir karıştan fazla uzamıştı.

Cenazeyi olduğu yere bıraktılar.

Enver Paşa'nın cesedi dört gün açıkta kalmıştı. Bilahare oraya gelen Ruslar alıp civarda bir yere gömdüler ve ölen adamın Enver Paşa olduğunu da ancak ele geçirdikleri civar kabilelerinden öğrendikten sonra teşhis etmişlerdi...

Enver Paşa harekâtından sonra Ruslar Türk zabitlerinin kurmuş oldukları Maarif Ocaklarının hepsini söndürdüler. Sonra da harekât esnasında Rus kuvvetlerinin uğradığı yerler kâmil mahvoldu. Birçok gençler münevverler ve zenginler yerlerini, yurtlarını bırakıp hicret ettiler. Binlerce halk dağ başlarında serseri kaldı. Malları mülkleri ellerinden gitti.

Zavallı Türklerin uğradığı akıbet, vakitsiz maceraların zararları hakkında -tıpkı Türkiye gibi- hazin bir ders olmuştu. Felaketin manevi zararı da halk kütlelerini uyandırmaya çalışanların artık soğukluk ve itimatsızlıkla karşılaşmakta olmasıdır. Şu ya bu fikirlerle gelen adamlar yüzünden çekilen felaket cahil ahaliye biraz da o fikirlerin eseri gibi geliyor" (Karabekir, 2019, s. 301).

Kâzım Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 302. sayfasında şu bilgiler verilmektedir:

"Cemal Paşa'nın Buhara'da muntazam teşkilatı vardı. Mektepleri idare eden zabitlerle daima temas halinde idi. Fakat ilim, maarif ve tenvir namına ne yapılmışsa hepsi birdenbire Enver Paşa ve Hacı Sami harekâtı yüzünden mahvoldu..."

Hacı Sami Afganistan'ı aynı sergüzeşte sürüklemek için çok çalışmış ve Cemal Paşa'nın aleyhinde propagandalarda bulunmuştu. Cemal Paşa'nın kâh Ruslara satıldığından kâh

yaptığı teşkilat ile Emir'in tac ve tahtını yıkacağından bahsediyordu. Hatta bir aralık Afgan Emiri Cemal Paşa'dan kuşkulmuş ve onun teşkil ettiği numune kit'alarını Türk zabitlerinin elinden almıştır. Afganistan bu telkinat sebebiyle bir müddet Türkistan işlerine de katılmak temayülünde bulunmuşsa da Rusların şiddetli ultiyatı bu teşebbüsü durdurmuştur" (Karabekir, 2019, s. 302).

Devamında Kâzım Karabekir Paşa Enver, Talat ve Cemal Paşalar için şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

"Talat Paşa daha evvel Enver'le Cemal Paşalar ise hemen birbirini takiben şehit olmuşlardır. Harb-i Umumi'ye vakitsiz ve lüzumsuz girdiler ve lüzumsuz israflarda bulundular. Türk kanı ve Türk altını pek lüzumsuz zamanda ve yerlerde seller gibi aktı... Hüseyin'le ben daha 31 Mart 1325 irticaından beri Anadolu'ya ehemmiyet veririz. "Bir gün Anavatan diye elimizde bunu tutabilirsek ne mutlu" dediğim bir hakikati, bir türlü görmediler, şimendiferleri, yolları, tesisatı daha ziyade hariç illerde yaptılar. Bu hususta Cemal Paşa beni Divan-i Harb-i Örfi'ye vererek nisbet-i askeriyemin kat'ına ve memleketten ihracıma kadar yürüdü. Suriye ve Filistin'e ta Kanal boyuna kadar döktüğü Türk kanı ve Türk parası bilmem can verirken ruhunu hırpaladı mı? Ve kim bilir hala da hırpalar mı? ... Bunların bu halleri ve akıbetleri hepimiz için inşallah hayırlı bir ibret levhası olur" (Karabekir, 2019, s. 302-303).

Kâzım Karabekir Paşa "Enver Paşa'nın Son Hareketi Hakkındaki Kanaatim" adlı başlık altında şu bilgileri vermektedir:

"Lenin'in Moskova'da 24 Kânunuevvel 1921 – 1337'de Sovyetlerin dokuzuncu kongresinde beyan ettiği gibi İngiliz ve İtalya manyezi sermayedarları Bakü'yü kurtarmak istediler. Türkistan'daki kuvvetleri Enver ve arkadaşları kumandasıyla tenkis ederek Kafkasya taarruzuna teşvik ettiler. İngilizler Batum'da Enver ve Halil Paşalarla temasta oldukları ve Harrington'un 30.11.1337'de Enver Paşa'ya evrak gönderdiğini Fevzi Paşa da bildirmişti. Rusların Türkistan'daki mezalimi de halkı aleyhlerine hazırlamıştı. Tabii o havalide dahi birçok İngiliz propaganda kuvveti işliyordu. Şimdiye kadar Almanların teşviki ve Rusların yardımıyla Anadolu'ya hâkim olmaya çalışan Enver Paşa İngilizlerin teşvikine kapılarak bu sefer Kafkasya Turan merkezinden gelerek zapt edecek, sonra artık Anadolu kendisini en büyük tazim ve hürmetlerle karşılayacak. İşte Enver'in gece gündüz bu hülya ve rüyalarla yeni bir cihan imparatoru olabileceği fırsatını kaçırmamak için bu maceraya katıldığı kanaatindeyim..." (Karabekir, 2019, s. 303).

Yukarıdaki paragraflarda Kâzım Karabekir Paşa'nın vermiş olduğu bilgiler Türk Milletinin hangi cenderelerden geçtiğini ve müsebbiplerini yorumumuza gerek kalmadan açıklamıştır. Merhuma Allah'tan rahmet diliyorum.

"Ağustos ortalarında, Ali Fuat, Moskova'da, Sovyet Dışişleri Komiseriyle görüşürken, Çiçerin, Türkler bir Rus ordusu dilemediklerine göre, Enver Paşa'nın, bir İslam ordusunun başında Anadolu'ya girmesini öneriyor" (Cebesoy, 1955, s. 203).

Enver, 26 Ağustos'ta Mustafa Kemal'e gönderdiği ilk mektupta, Müslümanları örgütleyerek, Türkiye'nin kurtuluşuna yardımcı olmak amacıyla Moskova'ya gittiğini belirtiyordu (Cebesoy, 1955, s. 50-52). (Bu mektubun amacı gerçek niyetlerini gizlemektir.)

Enver Paşa, kaleme aldığı, 28 Ocak 1921 tarihli mektupta, Türkiye'deki yandaşlarından kimilerine, vakti geldiğinde duruma egemen olacak silahlı bir örgüt kurmaları için yönerge gönderdiğini Halil Paşa'ya açıklıyordu (Karaman, 1949, s. 115).

Sakarya Savaşı sıralarında, Enver Paşa, Halil, Küçük Talat, Dr. Nazım ve İttihatçı öteki kimi önderler, Batum'da düzenledikleri kongreden sonra, ajan ve komplocularını Anadolu içerilerine gönderiyorlardı. Enver Paşa, Trabzon'da kayıkçılar eski kahyası Yahya Kaptan'a gönderdiği mektupta, Ali uydurma adı altında ve gönüllülerden oluşan bir birlikle Anadolu'ya girerek bir darbeyle yönetimi ele geçireceğini bildırıyordu (Karaman, 1949, s. 32).

Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya Şifre-Hopa, 16 Temmuz 337 (1921) vürudu 19 Ağustos tarihli *"Enver ve rüfekaşının Berlin'den avdet etmeden muhtelif İslam memleketlerinden gelen murahhasların iştirakiyle, Berlin ve Roma da akdetmiş oldukları kongrede mukarratı atiyenin ittihaz olduğunu istihbar kılınan resmi malumat ve vesikaların müsteniden bera-i malumat"* arz olunur. Madde 1. İslam İhtilal Cemiyetleri ittihadı hakkındaki nizamname aynen kabul edilmiş ve nizamnamenin birinci maddesini teyiden emperyalizm ile mücadeleye her şekil ve suretle devam edilmesi kararlaştırılmıştır. Madde 2. Emperyalizmle mücadeleyi idame ettirebilmek üzere bu tarz mücadeleyi kabul eden Müslim ve gayrimüslim bütün milletlerle kezalik maksadımıza hadim bütün sınıflarla teşriki mesai edilmesi esas olunmuştur. Madde 3. Anadolu'daki Hükümeti hazıra bugünkü şekil ve mücadelesi itibariyle emperyalizm ile hali ihtilafta bulunduğundan, Anadolu bu günkü mücadelesinde ve istiklalin müdafaada devam ettiği müddetçe İslam memleketlerindeki bil cümle teşkilat-ı ihtilali'ye ile kendine yardım edilmesi esas kezalik kabul edilmiştir. Teşkilatın çalışabilmesi için cemiyetin maksadına uygun olan memleketlerde veya olmayan memleketlerde çalışılması, esas itibariyle kabul edilmiştir (Şimşir, 1992, s. 128-129).

İsmet Paşa hatıralarında şunları yazmıştı:

"Enver Paşa İmparatorluğun kaderinde birinci derecede rol oynamış olan insandır. Enver Paşa şahsi meziyetleriyle iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insandı. Kumandan olarak, Enver Paşa'nın görüşü, kavrayışı, sevk ve idaresi muayyen bir hududa kadar işlemiş, o hududa eriştikten sonra, kendi hayal ölçülerinin seviyesinde kalmıştı. Başkumandan olduğu halde kendisinin doğrudan doğruya vazifesi dâhilinde değilken, Sarıkamış Muharebesi gibi büyük bir harekâtı bizzat idareye heves etmiş, büyük bir başarı kazanacağını sanmıştı. Sonunda kendi adını da, memleketin ordusunu da, bu seferin akıbetini de büyük felakete uğratmıştı" (İnönü, 2018, s. 142).

Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektup, 26 Ağustos 1920 tarihliydi ve şöyle başlıyordu:

"Bundan on gün önce Moskova'ya vardım. Burada tesadüf ettiğim delegelerle görüştim. Memleket menfaatine ait bazı meselelerin halline muvafık olduklarını görerek memnun oldum. Ben İslam muhitinde teşkilat icrasıyla memleketin kurtarılması uğruna çalışmak maksadıyla buraya geldim. Sovyet erkânıyla görüşerek kendilerini de fikrime muvafık buldum. Esasen Ruslar komünizm şeklinde olmasa bile, İngiltere aleyhindeki ihtilal hareketine yardım etmeyi prensip olarak kabul etmişlerdir."

Enver Paşa'nın mektubuna Mustafa Kemal'in yanıtı şu şekildeydi:

"Batı emperyalizminin hedefi Anadolu'dur. Kardeşimden, Avrupa umumi ahvaline ve şarkta yapmayı düşündüğünüz teşkilat ve neşriyata dair 26 Ağustos 1920 tarihli mektubu aldım. Garp Devletlerinin dâhili vaziyetiyle karşılıklı münasebetlere ait verdiğiniz bilgiler bu konuda işittiklerimize ve şarkta İslam memleketlerinde beliren milli hareketlerin birleştirilmesi teşebbüsü hakkında verilen izahat esas maksadına uyduğu için pek ziyade memnunluğumuza mucip oldu. B.M.M Reisi Mustafa Kemal" (Borak, 1998, s. 180-188).

Mustafa Kemal'in bu samimi ifadelerine rağmen Enver Paşa Anadolu'ya geçmek için Ruslarla iş birliği içerisinde kendi emelleri peşinde koşturmaktadır.

Enver Paşa'nın Vasiyetleri

"Eğer geride kalanlarıma yardım etmek isterseniz, eşim Sultan Hanımefendi Hazretlerine ayrılan ödenek yeterli değildir. Kendisinin rahat içinde yaşaması için hiç olmazsa Başkomutanlık ödeneğimin kendi ödeneğine eklenmesini, anne ve babamın refah içinde yaşamalarının sağlanmasını ve Kutsal bağışlanmaya erişmem için adıma hayırlı işler yapılmasını rica ederim."

Enver Paşa konuyu şu şekilde değerlendirmektedir:

"Şimdiye kadar erler, subaylar hiç kusursuz savaştılar. Her manevrayı yaptılar. Eğer Allah da yardım ederse, başarı kesindir(!) Eğer başarmazsam, son erimle birlikte öleceğim. Bu durumda vasiyetim. Ben görevimi yaptığımı sanıyorum ve öyle ölüyorum. Düşmana sonuna kadar karşı koyunuz. Ne olursa olsun sonunda başaracağız. Ben hareketimden pişmanlık duymadan içim rahat olarak ölüyorum. Yaşasın dinim, yurdum, Padişahım".

Enver Paşa bu vasiyeti yazarken ve bunları söylerken 3. Ordu tamamen yok edilmiş ve kendisi de Alman komutanlarla birlikte hareket etmişti. İstanbul'a geldikten sonra da basına 3 ay kadar sansür koydurmuş her an Rusların yenileceği beyanında bulunmuştur. (Budak, 2015, s. 182).

Enver Paşa'nın Mal Varlığı

Prof. Dr. M. Tayyib Gökbilgin'in "Milli Mücadele Başlarken" adlı kitabının 9. sayfasında Enver Paşa ile ilgili şu bilgilere yer verilmektedir:

"...Enver Paşaya ait Abraham Paşa çiftliği meselesi adliye ve basına intikal etti. İddiaya göre, Enver Paşa, âyan azasından Abraham Paşanın Büyükdere'deki çiftliğini yok bahasına ve cebrî (zorla) bir şekilde satın almış, bu defa onun ülke dışına kaçması ile Abraham Paşa varisleri tarafından aleyhine dâva ikame edilmişti. (15 Kasım). Bu çiftlik Büyükdere'den başlayarak Rumeli Fenerine kadar 25.000 (yirmi beş bin) dönüm araziye ihtiva etmekte ve içinde köşkler, çayırlar, ormanlar ve çiftlik tesisleri bulunmakta idi. Harb içerisinde, Başkumandan vekili, Büyükdere bölgesinin harp bölgesi addedildiğini ve çiftlik arazisinin askerî bakımdan devlete lüzumlu olduğunu bildirerek bu çiftliğin devlete satılmasını Abraham Paşaya teklif ettiği, Paşanın bu teklifi reddetmesi üzerine askerî işgal altına alınarak içindeki eşya ve hayvanata da el konulduğu, bundan sonra ise, veresinin istimlâk tehdidi ile 70.000 liralık çiftliği, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşanın da tavassutuyla, 16.500 liraya satmaya zorlandığı söyleniyor, fakat feraz ve takririn devlete değil, Enver Paşa lehine yaptırıldığı iddia olunuyordu. Bu mesele daha aylarca umum-i

efkârı işgal edecek ve aşağıda görüleceği veçhile bir Meclis-i Vükelâ toplantısında müzakere konusu olacaktır” (Gökbilgin, 2019, s. 9-10).

Abraham Paşa çiftliği ile ilgili Gökbilgin söz konusu eserinin 143. sayfasında şu bilgileri vermektedir:

“... Fakat yukarıda bahsettiğimiz Abraham Paşa Çiftliği ile alakadar meselede İngiliz fevkalade komiserliği daimi müdahalede bulunuyordu. Haziran başlarında bu hususta Vükelâ Meclisinde cereyan eden müzakereler gösteriyor ki, İngilizlerin isteği, bu itaatkâr hükümet tarafından bile, mevzu kanunlar hükümlerine ve devletin ananelerine aykırı görülmekte idi. Mesele hakkında düşüncelerini bildiren hükümet azasından Haydarî-zâde İbrahim Efendi, çiftliklerin 15.000 (on beş bin) lira bedel ile Enver Paşa zevcesi (eşi) Naciye Sultan namına kaydı yapılmış bulunmakla beraber, Abraham Paşa vereseleri tarafından Beyoğlu Bidayet Hukuk mahkemesinde dava açılmış ve muhakeme de cereyan etmekte bulunmuş olduğu bildirmekte ve neticesini beklemek lazım geldiğini ilave etmekte idi. Binaenaleyh Sultanın ifade vermek üzere, İngiliz sefarethanesine daveti doğru değildi. Çünkü Naciye Sultan Enver Paşa ve diğerleriyle birlikte yurt dışına kaçmıştı. (Almanya’da idi.)” (Gökbilgin, 2019, s. 143-144).

Yazışmalara göre Enver Paşa’nın Mal Varlıkları

İstanbul’da:

- a-Büyükdere çiftliği,
- b- Menekşe çiftliği
- c- Cendere bahçeleri
- d- Çekmece çiftliği

Söz konusu çiftliklerin dördünün de kiraya verildiği TTKA.EPK.D.2/5.3-3.T.01/01/1336 tarihli belgede açıkça belirtilmektedir. Ayrıca Enver Paşa’ya yazılan mektuplarda değirmen ve saraylardan da bahsedilmektedir.

Enver Paşa'nın Almanya'daki Elmasları

31 Mart Vakası ile ilgili çalışmalarımızda, Ahmet Turan Alkan'ın "*İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*" adlı eserinde ve İlker Babürşah'ın "*Ah Şu ittihatçılar*" adlı eserinde Enver Paşa kontrolünde Yıldız Sarayı'nın Bulgar çetelerince nasıl yağmalatıldığı belirtilmektedir. (Söz konusu Bulgar çeteler Hareket Ordusu içerisinde İstanbul'a kadar getirilmişler ve başlarında çete reisleri olarak Sandeski bulunmaktadır.) Yıldız Sarayı yakılıp yağmalandığında bu yağmalamadan büyük payı alan Enver Paşa olmuştur. Konu ile ilgili olarak Talat Paşa'ya neden böyle oldu sorusu sorulunca "*Teşkilatımızın paraya ihtiyacı vardı*" cevabını vermiştir. Bu noktadan hareketle, Enver Paşa'nın Mondros'un imzalanmasıyla yurtdışına kaçtıktan sonra Rusya'da bulunduğu sırada Almanya'da bulunan kardeşi Kamil Bey ile mektuplaşırken elmaslardan söz etmesi ve onların nasıl saklanması gerektiğini Kamil Bey'e bildirmesi aşağıda kimliğini verdiğimiz belgelerde şu şekilde açıklanmaktadır:

19 Nisan 1921 tarihinde Moskova'dan Enver Paşa tarafından kardeşi Kamil Bey'e yazılan mektupta elmaslarla ilgili şu talimatı vermektedir:

"Yalnız herhalde bankada bulunan elmas ve sairenin bence yalnız seninle Sultan Efendi Hazretlerinin malumatı tahtında oradan alınarak ve ufak demir çekmeceye konarak evde ve elinizde bulundurmanızı pekiyi bir tedbir addederim. Yalnız tabii evde bunların bulunduğunu ikinizden başka kimse bilmesin. Bunu herhalde ehemmiyetli addederek hemen yapınız".

Enver Paşa'nın Kaçarak Yurt Dışına Çıktığı ve Ruslar Tarafından Şehit Edildiği Süre İçerisinde Elde Etmış Olduğu Para ve Altınlar

Konu ile ilgili H. Ömer Budak'ın "Hangi Enver Paşa" isimli kitabının 240-269. Sayfalarında yer an bilgi ve tablolara bakılabilir.

Söz konusu tablolaştırılan mark, altın ve liralara toplamı aşağıdaki gibidir.

- a- 44.848.020 mark
- b- 2.045.784 altın
- c- 3.000.000 lira
- d- 320.000 ruble altın
- e- 1.000.000 ruble altın Halil Paşa tarafından Ruslardan alınıp Anadolu'ya getirilmeyen
- f- 3000 altın Afganistan'dan
- g- 3 kg altın Buhara'dan Enver Paşa'ya verilmiştir (Karabekir, 2019, s. 207-217).

Yukarıda miktarlarını maddeleştirerek verdiğimiz altın ve paraların (elmaslar ve diğer mücevherler hariç) o günkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bütçesi ile karşılaştırıldığında mukayese kabul etmeyecek kadar fazla olduğu görülmektedir. Çünkü Türkiye'nin o günkü bütçesi 51 milyondur.

Aynı belgede Kamil Bey'in Enver Paşa'ya verdiği bilgide ise "Burada yuvarlak taş 65000 mark ediyor" demektedir.

Enver Paşa Mondros'un imzalanmasıyla birlikte yurtdışına kaçmış, ancak değerli menkulleri de beraberinde kaçırmış ve Alman Bankalarına yatırmıştır. Söz konusu kaçırılan elmasların bir tanesi 65000 mark değerinde olduğundan düşünecek olursak bir küçük sandık elmasın değeri çok büyük meblağ eder herhalde (TTKA.EPK.D.1, S.54-55 T .19/04/1921).

Enver Paşa ve 40000 Altın Meselesi

Konuyla ilgili Şevket Süreyya Aydemir'in "Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa" adlı eserinin üçüncü cildinin 194. Sayfasında 40000 altınla ilgili Cemal Paşa'nın ziyaretçisi Falih Rıfkı Atay'a şu bilgileri aktarmaktadır:

"... Paran olmadığını bilirim" dedi. Enver Paşa elindeki 40000 altından bir kısmını Talat Paşa'ya verdi. Bunların bir kısmını üç muharririne vermek istiyordum. Hiç olmazsa onlar bana taarruz etmesinler."

Bu konuyla ilgili olarak büyük bir yalan da ortaya çıkmıştır. Çünkü Mustafa Kemal Anadolu'ya gönderilirken Padişah Vahdettin tarafından 40000 altının Mustafa Kemal'e verildiği yalanı ortaya çıkmış ve söz konusu altınlar Enver Paşa'ya Vahdettin tarafından verilmiştir. (Aydemir, 1972, s. 494-495).

Sonuç

Enver Paşa'nın kişiliği, siyasî ve askerî ve yaşamı hakkında başta onun en yakın arkadaşı ve meslektaşı olan Kâzım Karabekir Paşa olmak üzere bazı yazarlar tarafından oldukça değişik ve çarpıcı ve değerlendirmeler yapılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine giden süreci hızlandıran 1908 İhtilalinde oynadığı aktif rol, Trablusgarp Savaşı'ndaki başarıları nedeniyle Türk ve Alman kamuoyunda büyük bir şöhret kazanan Enver Paşa'nın aleyhine Mondros'tan sonra adeta bir linç kampanyası başlatılmıştır. Bu süreçte başta Enver Paşa olmak üzere tüm İttihatçılar Osmanlı Devleti'nin gereksiz yere Birinci Dünya Savaşı'na girmesinden sorumlu tutulmuş, Mondros dönemindeki faaliyetleri de hayalperestlik olarak addedilmiştir. Belirli dönemlerde Enver Paşa'nın lehinde ve aleyhinde hem yakın çevresi hem de dönemin yazarları tarafından çok sayıda yayın yapılmış olması, onun hakkında farklı yorumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum ise Enver Paşa'nın objektif olarak değerlendirilmesini güçleştirmiştir.

Enver Paşa hakkında en detaylı bilgiler çalışmamıza da referans olan Kâzım Karabekir Paşa'nın hatırat türündeki eserlerinde bulunmaktadır. Bu noktadan hareketle Kâzım Karabekir Paşa'nın hatıratında, Enver Paşa'nın nasıl değerlendirildiği, Kâzım Karabekir Paşa'nın "İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı" adlı eserinden aynen alınan paragraflarla yazımıza aktarılmıştır. Ayrıca dönemin diğer şahitleri ve yazarlarının eserleri de Enver Paşa'ya dair gözlemlerimizi desteklemiştir. Bu kişilerden Kâzım Karabekir Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu ve Manastır'daki faaliyetlerinden itibaren birlikte hareket ettiği Enver Paşa'nın en yakın arkadaşlarından birisi olup Birinci Dünya Savaşı başlarında Almanya ile ittifak yapılmasına kadar aralarında bir problem yaşanmamıştır. Ancak bu tarihten sonra Kâzım Karabekir Paşa, İttihat Terakki içerisindeki etkinliğini kaybetmeye başlamış ve ikili arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Milli Mücadele Dönemi'nin başlamasından sonra Kâzım Karabekir, Enver Paşa ve arkadaşlarıyla olan ilgisini tamamen kesmiştir. Bu süreçte, Enver Paşa'nın Anadolu'ya baskın yapma teşebbüsleri onun en yakın arkadaşı olan Kâzım Karabekir'i bazı tedbirler almaya yöneltmiştir. Çünkü ona göre Enver Paşa İttihat ve Terakki'yi yeniden canlandırmak istemekte ve Sovyetlerin de desteğini alıp Anadolu'ya geçerek bir Bolşevik rejimi kurmayı planlıyordu. Ancak bu planlar hiçbir zaman gerçekleşmeyecek hayallerden başka bir şey değildir. Bu sebeplerden dolayı Milli Mücadele döneminde Enver Paşa'ya karşı en etkin mücadeleyi de Kâzım Karabekir Paşa yapmıştır. Onun Enver Paşa ile ilgili tutumu ve değerlendirmeleri ise yazmış olduğu eserlerdeki satırlara da açık bir şekilde yansımıştır. Benzer durum dönemi inceleyen yazarların eserlerinde de görülmektedir. Bu nedenle İttihat Terakki'nin içerisinde yetişen ve bu yapının kuruluşunda etkin rol oynayan Kâzım Karabekir'in bir dönem en yakın arkadaşı

olan Enver Paşa hakkında yapmış olduğu değerlendirmeler ve diğer yazarların konuya bakış açısı yakın tarihimiz açısından büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Aydemir, Ş. S. (1972) *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt III, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Borak, S. (1998). *Atatürk'ün özel mektupları*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Budak, H.Ö. (2015). *Hangi Enver Paşa*, Kırıkkale: Öztepe Matbaacılık.
- Cebesoy, A. F. (1955). *Moskova hatıraları*, İstanbul.
- Gökbilgin, M. T. (2019). *Milli mücadele başlarken*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- İnönü, İ. (2018). *Hatıralar*, Ankara: Bilgi Yayınları.
- Karabekir, K. (2019). *İstiklal harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki erkânı*, (Haz: Erhan Çifçi), İstanbul: Kronik Yayınları.
- Karaman, S. S. (1949). *İstiklal mücadelemiz ve Enver Paşa*, İzmit.
- Şimşir, B. (1992). *Atatürk'ün yazışmaları (1920-1923)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TTKA.EPK.D.1/S.54-55 T.19/04/1921.